

Dêw û Formên Wan di Folklorê Kurdî da

Dêw/Demons and Their Manifestations in Kurdish Folklore

Kenan SUBAŞI*

SUBAŞI, Kenan (2022). "Dêw û Formên Wan di Folklorê Kurdî da", Nûbihar Akademi, no. 17, p. 71-100, DOI: 10.55253/2022.nubihar.1100092

Genre/Cure: Research Article/
Gotara Lêkolîni

Received/ Hatin: 07/04/2022

Accepted/ Pejirandin:
25/05/2022

Published/ Weşandin:
30/06/2022

Pages/ Rûpel: 71-100

ORCID:
0000-0001-7744-1646

Plagiarism/Întihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via ithenticate plagiarism website./ Ev gotar herî kêr ji aliyê 2 hakeman ve hatiye nirxandin û di malpera întihalê ithenticate re hatiye derbaskirin.

PUXTE:

Di nav mîtan da mexlûqekî herî berbiçav û pir tê qalkirin, dêw e. Dêw bi pîranî weku mexlûqên şênber ên gir, tirsnak, bihêz û weku mirovan tên şayesandin. Carinan jî ne weku mexlûqeke şênber lê weku xul, saw, xof, hîseke razber hatine pênasekirin. Xisûsen di nav mîletên Îranî da berî Zerdeştîyê heyînên baş û heta Xwedavend dihatin hebandin û digel Zerdeştîyê ew hevalkar û temsîlkarên Ehrîmen hatin pênasekirin. Carinan bi navên taybet hatine binavkirin û carinan weku temsîleke giştî bi navê "Dêw" hatine binavkirin. Me di vê xebatê da di nav çarçoveya folklorê Kurdî da lêkolîna dêw û peywendîya wan a bi sêhrê re, tezahurên wan, cureyên wan û temsîlên wan kir. Xebata me li ser du çîqan pêk hatiye ku yek jê rasterast weku mexlûqek dêw in. Çîqa duyem jî form û tezahurên dêwan ên bi navê Perî, Pîra Cadû, Kula Stûbizengil, Elk, Meyreman, Xapxapok, Reşê Şevê, Rotê Şevê, Dêlegur, Gurê Manco, Xermexozan, Psîka Girnexok, Gornepaş, Zibên, Sibat, Kabûs û hwd. in. Ev mexlûq di vê xebatê da hem hatine tesnîfkirin û ravekirin hem jî di nav folklorê Kurdî da çawa û di çî peywendê da hatibin pênasekirin, bizarkirin û şayesandin bi nimûneyên xwe hatine nîşandan.

Peyvên Sereke: Dêw, formên dêwan, sêhr, mît, folklor.

* Dr., Zanîngeha Mardin Artukluyê, Enstîtûya Zimanên Zindî, Beşa Çand û Zimanê Kurdî, Mêrdîn, Turkiye. / Mardin Artuklu University Institute of Living Languages Kurdish Language and Culture Department, Mardin, Turkey. kenanenado@gmail.com

ABSTRACT:

Dêw/Demons are one of the creatures that appear a lot in myths and are mentioned a lot. Dêws are often depicted as massive, fearsome, powerful and humanoid tangible beings. They are sometimes described as “xul”, fear, delusion, and abstract beings. Iranian nations, especially before Zoroastrianism, believed in Dêws as representations of goodness, gods and goddesses. Along with Zoroastrianism, Dêws were considered representatives of Ahriman. Sometimes they are called with special names, sometimes they are called with a general name “Dêw”. In this study, we discussed Dêws and their relations with magic, their manifestations, types and representations within the framework of Kurdish Folklore. Our study consists of two main titles. While our first title is about Dêws in general, our second title is about representations of Dêws such as Fairy, Witch, “Kula Stûbizengil”, “Elk”, “Meyreman”, “Xapxapok”, “Reşê Şevê”, “Rotê Şevê”, “Dêlegur”, “Gurê Manco”, “Xermexozan”, “Psîka Girnexok”, “Gornepaş”, “Zibên” and “Sibat”. In our study, along with the necessary explanations and definitions about these beings, many examples of how and in what context they are mentioned in Kurdish folk narratives are also shared.

Keywords: Dêw/Demons, representations of dêws, magic, myth, folklore.

1. DESTPÊK

Mît bi gelek rengên xwe di nav jiyana mirovî da bi şikil û şêwazên cuda berdeyam tên veguhastin. Di cil û bergan de, di xwarinan de, di bawerî û rabûn û rûniştina mirov û civakê de, helbet di gotin û qewl û sêwir û xeyala mirov, civak û neteweyan da bi temsîl û tezahurên xwe ji nû ve xuya dibin. Carinan dimirin, carinan ji nû ve tên zindîkirin. Yek ji sedema herî girîng a zindîkirin û zindîgirtina mîtan, bawerîya bi wan û fikirîna bi rêya wan e. Mirov bi wan bawerî dikin, pîroz dihebînin, jiyane dinirxînin û loma dipejirînin û diparêzin. Ew di demeke gelek qedîm da ji roja ku mirov hebûnê meraq kirine, pirsîne, vegêrane û pê ve çêbûne. Bi piranî li ser afirandinê hatine veguhastin; afirîna Xweda û Xwedavendan, kaînatê, mirovan, siruştê, ajelan, gihayan, zimanan, neteweyan, hukûmdaran, lehengan û hwd. (Elidade, 2001, r. 15-16) Weku Claude Levi-Strauss (2013, r. 26) jî gotî mît şêwaza fikirîna û îdraçkirina mirovê seretayî yê li ser van meseleyên (afirandinên) navborî bûye.

Dêw jî yek ji wan mexlûqên mîtk e ku ji serdemên gelek kevin ve bawerî bi wan û hêza wan hebûye. Heta gihîştîye wê radeyê ku weku xwedawend hatine hebandin û paşê bi demê û karîgerîya ayîna Zerdestiyê, ew bûne dijminê Ehûra û temsîlkarên xerabiyê. Dîyar e ku li gorî bawerî, fikir û nêrîna mirovan bi demê ra dêw ji bo wan guherîye û ketîye form û temsîlên cuda û her berdeyam heya roja me hatiye. Jixwe ev guherîn, formên nû û berdeyamî yek ji xisûsîyetên herî sereke yên mîtan bûn. Lê bi çi şikilî guherîbe jî bawerîya pê wê zindî girtîye û gihandîye roja me. Li gor wê

esasê dema me bala xwe da bawerî û vegêranên gelêrî yên Kurdan, me ferq kir ku ji hêla dêw û form û temsîlên dêwan ve veguhastin û bawerîyeke gelek xurt heye. Dema me şewaza teswîr û pênasayên dêwan ên di nav xelkê da û yên di metnên kevin ên mîna kitêba pîroz Avestayê, kelimên Yarsan û bawerîya Êzdîyan da da ber hev, me dît ku peywendîyeke pir xurt û berdehamîyeke muhkem heye di navbera wan da. Li ser vê yekê me biryar da ku em di vê xebatê da dêw û formên dêwan, temsîl û tezahurên wan ên di nav folklorê Kurdî da destnîşan bikin û bizanin ka îroj jî li cem Kurdan fikir, bawerî û nêrîna li ser wan çawa ye. Loma em ê di bin du sernavan da hem pênasê û taybetiyên dêw û formên wan hem jî nimûneyên wan ên di nav folklorê Kurdî da nîşan bidin û binirxînin.

2. DÊW: TAYBETÎ Û TEZAHURÊN WAN

Dêw di Avestayê da weku “Daeva” û di Hindiya Kevin da “Deva” hatiye binavkirin û berî Zerdestiyê herçiqas weku Xweda û xwedavend hatibin pejirandin jî piştê bi piranî weku temsîlkarên xirabiyê hatine zanîn (Fesaî, 1379, r. 393). Carinan hin ji wan bi xirabî radibin bes paşê vediguherin ser başiyê. Ew bi piranî mexlûqên dirinde, mirovxiwîr, sêhrbaz in. Ew weku cin, hût, şeytan û perî jî hatine pênasandin. Dêw ji aliyê qilafetê xwe ve gir û mezin in, carinan yekçav, sêçav, şeşçav an jî sê serî, heftserî, bipirç, çavşîn, didantûj tîn teswîrkirin. Ew bi bêhnê tiştan nas dikin û xisûsen bi bêhna mirovan zû dihesin. Ji rojê û roniyê aciz in. Bi piranî bi şev, di tariyê da tevdigerin û bi rojê radikevin. Cihê ku lê dijîn cihekî tarî ye û bi piranî bireke bêbinî, heft tebeqe binê erdê, şikeft û cihên weku van in. Ew carinan xwediyê bajêr, keleh û artêşan in. Ji hesinî ditirsin. Ew weku şerûd û şerker jî tîn pênasandin. Ew dikarin xwe veguherînin dilqê mexlûqên din yên weku hesp, mirov, şêr, ejdîha û hwd. Rengê wan spî, reş, zer û sor in. Carinan dikevin xizmeta însanan da û wê çaxê yan guhê wan tê daxkirin, jêkirin an jî nîşankirin. Gelek caran însanan dixapînin an direvînin û xisûsen qîz û keçên xama direvînin an jî bi zorê dest datînin ser wan. Gelek caran ruhekî wan ê temsîlî di qutîkekê de, di nav hinavê ajolekê da û li derva veşartî heye. Bi piranî divê bi yekderbî bîn kuştin. Di Erebi da navê Ifrît li wan hatiye danîn (Şemîsa, 1387/1, r. 521-525; Chevalier & Gheerbrant, 1386/3, r. 296; Yaheqqî, 1386, r. 371-373; Omidsalar, 2011/7) ku em ê di hin vegêranên gelêrî yên Kurdi da weku dêw rastî vî navî jî bîn.

Esil ji bilî vî navî gelek cure nav û nûçikên dêwan di nav vegêrana gelêrî ya Kurdi da hene. Hin ji wan weku Ingûrî Dêw, Dêwê Qirik, Dêwê Mezin, Dêwê Heftçev, Babir Dêw, Dêwê heftserî, Dêwê Perende, Urfût, Irfît an jî Erfût, Canpola, Hûtê Binbehre, Dêwê Spî, Reş, Sor, Dêwê Hov, Dêwê Firinde, Kutekî Dêw hatine binavkirin. Dîsa ji van binavkirinan jî dîyar e weku rengê dêwan di nav vegêrana gelêrî ya Kurdi da weku spî, reş û sor hatine veguhastin.

2.1. Dêw di Avestayê da

Dêw weku temsîlyeta zilm, zordarî, şer, desthilatdariyê tên nîrxandin. Jixwe di Avestayê da ew mexlûqên ehrîmenî ne. Ehrîmen ew afirandine ji bo şerê li dijî Ehûra/başiyê bikin. Di Avestayê da pir zêde behsa dêwan tê kirin ku di *Yesneyê û Hata* 32an da wiha behsa wan kiriye: “Gelî dêwan! Hûn hemû ji tovê merama pîs in û kesên ku bi demdirêjî, perestişa we dikin, derew û sextekariyan dikin. Ji ber vê yekê navê we li heft aliyên cîhanê bi xerabî belav bûye.” (Dustxah, 2021, r. 55) Dîsa di *Yesneyê* di *Hata* 44an û *Benda* 20an da pîrsa başiya dêwan ji Mezda tê kirin û Mezda jî wiha bersiv dide: “Ya Mezda! Ez ê vê pîrsê jî ji te bikim: Gelo dêw heya niha bûne xwedawendên baş? Ew dibînin ku Kerepan, Kewî û Osîxşan çawa cîhan ji bo wan tûşî tundî û xerabiyê kirine û însan kirine nava kul û derdan û ti carî di bin saya Eşe da ji bo pêşketin û geşepêdana cîhanê hewl nedane.” (Dustxah, 2021, r. 68) Li gorî Avestayê dêwên nêr û mê hene, yên derewkar hene û dîyar e ku ji bo her tîpeke xerabiyê dêwek li beramberî Emsaşpendan (ferîşte) hatiye binavkirin ku dêwa mê ya derewkar bi navê Durûc hatiye binavkirin û ji Ehûremezda tê pîrsîn ku erdnîgariya herî bi kul û êş ku derê ye? Ew jî wiha bersiv dide: “Ew der Gêdûka Erêzwerê ye ku li fêza wê, komên dêwan ji hêlîna Durûc¹ (dojeh) derkevin û êrîş bikin.” (Dustxah, 2021, r. 402) Ehûre di Avestayê da navên dêwan û hevalbendên wan weku karakter û kesayetên xerab an jî weku temsîlyeta xirabiyê neqil kirine û wiha bangî Zerdeşt kiriye: “Ya Zerdeşt! Eger dixwazî li hember dijmintiya dêwan û mirovên dirwend û cadû û perî û Kewey û Kerepên zalim û çete û Eşmuxên dupê û gurên çarpê (bi ser bikevî)...” (Dustxah, 2021, r. 182) Helbet weku hevalbendên dêwan cadû, perî, gurên çarpê di nav vegêran û baweriyên gelêrî yên Kurdan da jî pir zêde xuya ne ku em ê di qismê duyê yê xebatê da jê qal bikin. Dêlegur û Gurê Manco du mexlûqên tarîtiyê ne ku bi şev derdikevin piyaseyê yan talanê dikin an jî zarokan didizin. Loma zarokên nehs ji hêla Kurdan ve gelek caran bi Gurê Manco hatiye tirsandin.

Di *Hurmezda Yeşt* û *Benda* 27an da qala dîlgirtina dêwan tê kirin û ya balkêş qala guhjêkirina wan dike ku ev tevger di nav vegêranên gelêrî yên Kurdî da pir dixuyê: “Bi alîkariya Spendarmez, dijmintiya dêw tîk bibin û perîşan bikin. Guhên wî bi-birin. Destên wî girê bidin; çeka wî ji nav bibin û wî bi zincîr bikin; wisa be ku her tim di qeyd û bendê da bimîne.” (Dustxah, 2021, r. 186) Qeyd û bendkirina dêwan bi zincîran di şikeftan da fonksiyoneke berbelav e ku ji hêla lehengên vegêrana gelêrî ve tê pêkanîn. Cihê dêwan di Avestayê da weku binê erdê hatiye destnîşankirin ku dema em berî xwe bidine vegêrana gelêrî em ê bibînin ku dêw bi pîranî li bîrên bêbinî, heft tebeqe binê erdê û li şikeftên tarî ne.

1 Herwiha cihê balkêşiyê ye ku îroj jî di Kurdîyê de ji bo vir û sextekariyê bêjeya “derew” tê gotin ku gelek nêzî forma “Durûx”, “Durûc” e.

2.2. Dêw li cem Kurdên Yarsan û Êzidî

Tesewûrkirina dêwan weku xerab li cem Yarsanan jî dewam kiriye. Li cem Yarsanan dêw nîşana gendelî, bedbextî, dijî ronahiya Xwedê, hevalbendê Ehrîmen in. Di Kelama Barge Bargeyê da dêwan ruhên sed hezar kesan daqurtandine û piştî ku Ehmed Muxtar şahê mezin dêw anîye û bi dar ve kiriye, wê çaxê çarten û heftten (ferîşte) xwe eşkere kirine (Sefîzade Borekeyî, 2021, r. 169). Dîsa di kelimên Abidîn Caf da karê dêwan karên kirêt, hevalbendên wan xirabfikir, rêya wan tarî ye û bixwe jî azardehî ne. Xatûn Dayrak bi wan ra di nav şerî da ye û divê kesên bixwazin bigihêjin yarê ji ehrîmen û dêwan dûr û haşa bikin (Sefîzade Borekeyî, 2021, r. 515-521).

Tesewura dêwan li cem Kurdên Êzidî yên îroj jî bi piranî li ser xerabiya wan e. Ew dêwan cureyekî ji ruhên neqenc dihesibînin. Loma mimkûn e ji destên wan gelek xerabî û nebaşî pêk bên. Emînê Evdal (2020, r. 51) wiha qala cihê dêwan di baweriya Êzidîyan da dike:

Li bal Êzdîyan dêwên ejdeha jî ruhên ne qenc bûn, ku li bal gelek miletan jî wisa ye, ên ku ne gelekî bi aqil in, hela bi ser da jî xişîm û nezan in, lê bi quwet û bi hêz in, karin kevirên terikî gulol bikin û kewikî dereke dûr bikin. Dêw gelekî kubar in û pesinê xwe didin û bi baweriya Êzdîyan ji ber wê jî zû tîn xapandin û zora wan dibin. Ew jî mîna ruhên ne qenc ên din di şikeftan de, di qulên dîwaran, gelîyan û ciyên mayîn da dimînin. Li gorî Êzdîyan hespên wan kihêl in û beza wan xurt e. Di nav bawermendiyên Êzdîyan da gelek cûreyên dêwan hene, ku dijminayîya merivan dikin, li dû keçên ciwan diçin û wan dişuhurînin. Ew keçik çî ku bixwezin, dêw ji wan ra tînin, wekî xişîr, kinc, xwerin û hwd. Ji ber ku dêw di qilixê merivan da ne û karin bi jinan ra bizewicin, loma jî mêr şerê wan dikin, carinan jî ew şer digihêje mêrkuştinê jî.

Evdal (2020, r. 51-52) jî behsa xuyana dêwan a di nav zargotin û hikyatên Kurdî da dike. Li gorî wî dêw gelek bi hêz in û hêza wan weku hêza erş û ezman an jî hêza Xwedê ye. Ew qira ordîyan tînin, bi lingekî dikarin gund û bajaran wêran bikin, dinyayê bihejînin. Ew carinan şerê hev jî dikin. An jî di hin hikyatan da mêrên genc (leheng) dikevin warên dêwan, wan dikujin û keça hezkirî ji dest wan derdixin. Herçiqaş ew hewil bidin bibin xwedî û xudanên dinyayê ji ku meriv ber bi dilê wan ve bê, ew dilbirehm dibin, dibin alîkar ji bo merivan. Herwiha Evdal li heman derî destnîşan dike ku Reşê Şevê jî cureyekî ji van dêwan e.

Bi dêw û hêz û ruhên xerab ra peywendîdar hikyateke gelêrî ya di nav Kurdên Êzidî da bi navê *Ehro* heye ku pir balkêş e. Di vê hikyatê da Ehro weku temsîla Ehrîmen Xweda û xwediyê dêw û cinan e. Ew her carê hefteyek deh rojan bi keçikekê ra radi-be û kêfa xwe dike û paşê wan dikuje. Paşê Ehro rojekê cinêkê xwe yê bi navê Tosin Cin dişîne welatê Îranê ku jê ra keça şahê Îranê Perî Xatûnê bîne. Tosin Cin diçe û dikeve dilqê xortekî û dilê Perî Xatûnê dikevê. Ehro bi vê yekê dihese û Tosin Cin dikuje û paşê bixwe diçe ku Perî Xatûnê ji xwe ra bîne. Lê di vê navberê da Perî Xatûn

hewara xwe digihîne Melekê Taûs û Melekê Taûs jî tê şerê Ehro û di dawiyê da Ehro li bin dixê û Perî Xatûnê xelas dike (Evdal, 2020, r. 162-163). Di vê çîrokê da binavkirina serekê cin û ruhên xerab weku Ehro ku temsîla Ehrîmen e, kuştina keçên xama ku temsîla Dehak e, pevçûna Melekê Taûs bi Ehro ra li ser navê başiyê ku temsîla pevçûna Ehûra Mezda û Ehrîmen e, bengîbûna Perîxatûnê ya li Tosin Cin weku xapandina dêwan temsîlên gelek girîng in. Herwiha piştî kêfîkirina bi keçan ra kuştina wan, heman temsîla çîrokên hezar şev û şevêkê tîne bîra mirovan.

Hêz, qîlafetê girê dêwan weku teşbîh di nav qewlên Êzdîyan da û di nav kilamên gelêrî da jî hatiye veguhastin. Di nav Qewlê Şêxûbekir da metaforeke bi vî rengî hatiye gotin:

“Kasa tirîyê mêwa,
E’yneta wê e’yneta dêwa,
Meriv vedixun, xafil diçin pêva.” (Celîl & Celîl, 1978/II, r. 10)

Dîsa di kilama *Evdalê Zeynikê* da ku Sûsika Simo di Radyoya Erîwanê da straye, Evdal di bejna xwe da şibandiyê Eznawir. Eznawir di nav Gurcî, Ermenî û Kurdî da bêjeyeke hevpar e û bi maneya kesê wêrek, biheybet, biesil, esabî û azad e. Herwiha bi navê Eznawir dêw jî hene. Ew qîsim wiha hatiye veguhastin:

“Evdal Kurê Zeyna Pîr bû
Bi kilama ra ewa yar bû
Eznawir bû bejna xwe da
Huba wetan dilê wî da” (Youtube, 2021)

2.3. Dêw di nav Vegêrana Gelêrî ya Kurdî da

Di nav îndeksa motîfan a Stith Thompson (1885-1976) da dêw bi sedan motîfan hatine destnîşankirin. Motîfên ku li ser dêwan hatine destnîşankirin bi piranî jî nav vegêranên Hindistanê hatine berhevkerin ku ev bixwe jî dibe nîşaneyek bo berbelavbûna çanda dêwan di nav Kurdan da ku ew jî miletekî Hindo-Îranî ne. Xisûsen sernavekî bi navê “G. Ogres (Dêw)” bi temamî li ser dêw û cureyên wan ên wek mirovxiwîr, hût, cin, cadû, şeytan û hwd. hatiye parvekirin. Weku din peywendîya dêwan bi Xweda ra di nav motîfa mîtolojîk da xuya ne. Di nav motîfên sêhrê, veguherînê, mirinê, derasayî, îmtihanê, zane û bale, xapandin, dahatû, şans û bext, xelat û ceza, girtî û firar, zilmên derasayî û zayendê da jî rewş û tevgera dêwan hatiye destnîşankirin (bnr. Thompson, 1955-58).

Dêw di nav vegêrana gelêrî ya Kurdî da jî bi gelek awayan xuya dibin. Lê ew bi piranî weku temsîla xerabiyê tîne veguhastin. Kêm caran dikevin bin xizmeta lehangên an jî alîkariya wan dikin. Carinan tîne binavkirin û carinan jî tenê weku dêw tîne binavkirin û carinan jî bi navekî asayî yê serbixwe tîne binavkirin weku “Kalîkê Teys” ku navê xwe daye çîrokeke gelêrî jî. Di çîrokê da Kalîkê Teys wiha peyda dibe:

“Mêrik dide rê diçe sûkê. Danûsitandina xwe dike, piştê ku danûstandina wî diqede, vedigere tê li ser kaniyekê, bêhna xwe vedide, nimêja xwe dike û difikire. Dibêje “ka ez binêrim, min tiştêk ji bîr kiriye an na.” Li tîkberên standine dinêre, dibîne ku guharên keça xwe ya mezin ji bîr kirine, nestandine. Pir xem dike û diqehire. Kopalê xwe digire bi hêrs li erdê dixê û dibêje: “Teys!” Hew dibîne ku erd dibe du şeq û kalekî bi heybet ji binê erdê derdikeve. Mêrik şaş û mat dimîne, jê pir ditirse. Kalo bi sewteke bilind dibêje: “Xêr e, te çima bangî min kir?” Mêrik bi dengêkî nizm dibêje: “Min bangî te nekiriye! Min ji bîr kiriye guharên keça xwe ya mezin nestandine, ji ber vê min got teys!” Kalo dibêje: “Navê min Teys e. Te ez ji xewa şîrîn hişyar kirim, ji ber vê qasê tu mecbûr î keça xwe ya mezin bidî min. Ku tu nedî min, ez ê te jî û keçên te jî bikujim. Wekî din tu dizanî! Dê sibê du çijik bêne li ber derê te, keça xwe bi wan ra bişîne.” (Elban, 2017, r. 39-47)

Kalikê Teys ji bin erdê derdikeve û bi zorê dest datîne ser sê keçikên mêrikê ên bi navê “Soryaz, Sorxwîn, Xunav”ê. Derketina ji bin erdê, destdanîn û revandina keçan du motif û xisûsiyetên sereke yê dêwan bûn ku li vir jî tê dîtin. Dema ku Kalikê Teys keçan dibe qonaxa xwe ya binê erdê di mesefekê da li ser savarê goştê ji destê însanan xuya dibe ku ev jî îşaretî merivxwiriya dêwan dike. Di vê çîrokê da motîfa veguherîna dêwan jî xuya dibe wextê ku keçik xwe ji Kalikê Teys xelas dikan, Kalikê Teys dikeve dilqê çerçiyekê û diçe wan peyda dike. Lê di dawiyê da tê kuştin. Herwiha raketina bi rojan a dêwan jî di paragrafa jorîn da xuyaye ku Kalikê Teys ji mêrikê ra dibêje: “Te ez ji xewa şîrîn hişyar kirim.”

Di çîroka *Meymûn Xanim û Mîrze Memûd* da Mîrze Memûd diçe şerê dêwan û guhê dêwekê jê dike û dibe dide nişanê qîza dêw ku ew qîsim wiha hatiye veguhastin:

“Ewî ki got “Gewro”, dêw da dareke mêşe avîte Mîrze Memûd, Mîrze Memûd xwe da alîkî. Mîrze Memûd pişt dêw zivirî, şûrek lê da, dêw kuşt. Herdu guhê dêw jê kir, kire xurca xwe, anî hat otaxa dêw. Ber wê qîza dêw girtibû anîbû, ber wê qîzê danî, got: Te digot: “Tu riya dêw da neçe, dêwê te bikuje”, min riya dêw da çûm, min dêw kuşt, eva jî guhê dêw.” (Cindî, 2014/I, r. 248)

Li vir jêkirina guhê dêw û qîza dêw du xisûsiyetên din ê dêwan in ku xuya ne. Dîsa di heman çîrokê da dêya Mîrze Memûd bi qesda alîkariya kurê xwe pê ra dikeve rê. Lê ji aliyê Babir Dêw ve tê xapandin û dibe maşoqê Babir Dêw û pê ra hevkarî dike da ku Mîrze Memûd bikujin. Li vir du xisûsiyetên balkêş hene. Yek jê xapandina mirovan a ji hêla dêwan ve ye ku dêya Mîrze Memûd hatiye xapandin. Ya din jî navê Dêw e ku ev nav, navê Dêwê Babrî Beyan (Chaman Ara, 2015, r. 231-233) tîne bîra mirovan ku Rostem pê ra dikeve nav şerî.

Ji bo veguherîn û dilqeguherîna dêwan mînakeke gelek şênber heye di nav çîrokên gelêrî yê Kurdî da. Ev çîrok bi navê *Fenên Dêw* hatiye tomarkirin û di vê çîrokê da merivekî kor û lawikekî wî yê deh salî heye. Rojêkê dêwek ji nav zinar derdikeve û ji

wî merivî ra dibêje ku ew çî jê dixwaze. Merivê kor dibêje ez dixwazim tu lawikê min perwerde bikî. Li ser vê dêw lawik ji mêrikî distîne û salekê li cem dimîne û lawik hîn fenên dêw dibe. Piştî ku mêrik tê lawikê xwe dibe. Lawikê wî bi fenên dilqguherandinê gelek pere bi bavê xwe dide qezenckirin. Dema ku dêw têdigihêje lawik fenên wî hîn bûne, dixwaze wî bigire û li vir zîncîreya dilqguherîna lawik û dêw dest pê dike. Ji bo ku lawik xwe ji destê dêw rizgar bike vediguhere kevokek û difire, li ser vê dêw jî vediguhere bazek û dide pey. Paşê lawik li baxçekî hewzekî mezin dibîne û xwe vediguherîne gulekê û dikeve nav hewzê, dêw jî vediguhere mitirbêkê û digire sazê diçe wî baxçeyî. Kesên di nav bexçe da pere didine mitirbî, lê ew pere qebûl nake û dibêje gula sor bidine min. Gulê didine destê mitirbî. Lawik li ser vê xwe dike hebên garisê zer û jî destê mitirbî dirije erdê. Dêw jî xwe vediguherîne mirîşkeke kurk û deh cûcîkên li dorê. Lawik dibîne ku jê xelas nabe, xwe vediguherîne rovîyekî û hem mirîşkê hem jî cûcîkên wê ango dêw dadîqurfîne (Bedirxan, 2014, r. 63-64). Veguherîna lawik û dêw mîna sêhrê jî tê nixrandin ku veguherîna bi sêhrê rêbazeke veguherînê ye û helbet îşaretî sêhrbaziya dêwan jî dike ku em ê di sernavê “Formên Dêwan û Sêhra Wan” da bi berfirehî qal bikin. Helbet derketina dêw a ji nav zinar (cihekî tarî yê bê kes û kûs) û balebûna dêw jî îşaretî du motîfên din ên li ser dêwan dike.

Çend xisûsiyêtên dêwan ên weku korbûn û korkirina wan, merivxwirîya wan, hêsîrgirtina mirovan û derbaskirina mirovan di bin seqê xwe ra di çîroka bi navê *Serhatîya Mîrê Ereban* (Cindî, 2014/II, r. 145-150) da xuyane. Dîsa digel korbûnê bêhnstandina wan a derasayî, nasîna bêhna mirovan a dêwan xisûsiyeteke wan a din e û di nav vegêranên gelêrî da gelek xuyane. Di şaxeke Mîrze Mihemed da dêwekî bi navê Kalê Kor heye ku ew pir baş bêhnê digire û dibihîse (Demir, 2021, r. 129). Di şaxeke bi navê *Mîrza Mihemed û Çavreşa Qîza Mîrê Ereban* da dîsa Dêwê Perende bêhna mirovan zû hildide. Loma bêhna Çavreşê hildide û wê ji Mîrza Mihemed direvîne (Îşler, 2014, r. 27-28). Di şaxa *Mîrza Mihemed û Urfût* da bêhnildana Urfût tê vegêran ku ew bi bêhna Mîrze Mihemed dihesse ku li mala wî mirovek xwe veşartîye (Öner, 2016, r. 59). Dîsa pirserî û pirçaviya dêwan taybetîyeke wan a fizîkî ye ku ev nîşanî pircanîya wan, berbelaviya temsîlên wan dike. Di nav vegêrana gelêrî da herçiqaş carinan dêwên sêserî hebin jî herî zêde dêwên heftserî tîne neqilkirin ku yek ji vê motîfê di çîroka bi navê *Dûrger Oxî û Semend* da derbas dibe ku ku ev her du palewan şerê dêwê heftserî dikin (Cindî, 2015/VI, r. 125-126). Dîsa di heman çîrokê da amaje bi kuştina yekderbî ya dêw tê kirin ku ev jî xisûsiyeteke dêwan e û di çîrokê da bi vî rengî hatiye neqilkirin: “Dûrgaroxlî destê xwe davêje şûr, şûr dîst va tê. Wî çaxî qîzik dibêje: Tenê yekî lêxe, wextê te lêxist, ew ê te ra bêje: ‘Heyrana xortê çê me, yeke dinê jî’, tu wî çaxî lînexî, yanê na tu lîxî, wê sax be.” Di gelek vegêranên gelêrî da qala ruhê dêwan di nav qefesekê, qutîkekê yan jî hinavê ajolekê da tê kirin. Heya ruhê dêw di cihê wî da neyê qefaltin binxistina dêw ne mimkûn e. Di çîroka *Ûsifê Tembûrvan* da dêwê bi navê Canpola cihê ruhê xwe ji Gulbarînê ra wiha dibêje:

“Canpola jê ra got: ‘Te çi divê?’ Keçikê jê ra got: ‘Min ruhê te divê.’ Canpola keniya û jê ra got: ‘Ruhê min dûr e, ezê ji te ra bêjim; ruhê min di qutikê da ye û ev qutî di kaba xezalekê da ye, ev xezal di dişta heywanan da ye. Kehnîk di wê deştê da heye, çîqa heywanên wê çolê têne ser vê kehnîyê avê vedixwin. Ev xezal heya ko heywanek hebe, ew nayê, piştî ko heywanan hemî vexwarin, wê ewê bê ser kehnîyê û heger bihna insanen jî bike, wê bireve û ev xezal tu carî namire heyani ko tîr û kevanek ji sindiyanê başhedadî Dîyarbekirî lê keve. Û ev sindiyan tu carî naşkê ko ne du mû ji riha min di bin da bê şewitandin. Piştê wê bişkê ev sindiyan. Îcar, ya Gulbarîn, tu li ruhê min dipirsî kî kare bîne.” (Wikander, 1996, r. 55-56)

Alîkariya dêwan, hûtan an jî rûyê wan ê baş herçiqaqas li gorî rûyê wan ê xerab kêmbore jî di nav vegêranên gelêrî da em gelek nimûneyên vê yekê jî dibînin. Lê weku me di serî da jî got bi piranî rûyê wan ê baş bi tenê serê xwe nayê veguhastin yan di serî da xerab e paşê vediguhere başiyê her weku Owlad Dêwê ku pêşî bi Rostem ra şer dîke û paşê dibe xizmetkarê Rostem. Gelo ev çîqaqas peywendîdarê baweriya bi dêwan a li cem Kurdan e, divê bê nîrxandin. Çimkî tê zanîn berî Zerdeştîyê mîletên Îrani dêwan dihebandin û paşê digel baweriya Zerdeştîyê kesên dêwperest û hevalên dêwan weku naletî hatin nîrxandin ku ev di wan veguhastinên me yên borî da ku ji Avestayê hatine neqilkin, xuya bûn. Îcar pir mimkûn e kodên berî Zerdeştîyê yên di nav Kurdan da ku yek jê baweriya bi dêwan e, bi rêya vegêranên gelêrî weku motîfeke sereke heya îroj hatibe veguhastin. Di çîroka bi navê Kalikê Teys da yê ku tê Xunavê ji Kalikê Teys xelas dîke û azad dîke û sêhra xewê xerab dîke û xelkê bajêr ji xewê şiyar dîke Hûtê heft tebeqe di binê behrê da ye (Elban, 2017, r. 46). Dîsa di çîroka *Ûsifê Tembûrvan* da Canpola alîkariya Ûsif dîke û wî tîne ser sînore welatê cinan (Wikander, 1996, r. 52). An jî gelek caran keçik û jinên dêwan alîkariya mirovan dikin. Yanî dêw weku xerab, keçik û jinên wan baş tîne teswîrkirin. Wisa xuyaye çawa ku cin wek misilman û nemisilman hatine tesnîfkirin, dêw jî di nav tesnîfeke şibhî wê da ne weku baş û xerab.

Dêw ji ronahiyê aciz in û ji tarîtiyê hez dikin û di nav tarîtiyê da dijîn û tevdigerin. Dîyar e ku ev pênase ji dualîzma Zerdeştîyê ya tarîtiyê li dijî ronahiyê tesîr girtiye. Esil welatê bakur, tarî, sar, şev û şevên zivistanê, di wextê bahoz û bagerên berfê da ku roj û tav tê niximandin bi awayekî bêyom û xerab tîne teswîrkirin û pê tê bawerikirin. Nimûneyeke vê jî hevgirtin e. Di nav Kurdan da dema berê heyvê tê girtin, ew bawer dikin ku hût heyvê dixwin. Loma mirov dengên derdixin, li tenekeyan dixin û dibêjin “Hûtmo! Heyva Xwedê berdîn.” Bi vî şikilî bawer dikin ku hût ditirsin û dev ji heyvê berdidin (Öner, 2019, r. 23). Bêguman heyv temsîliyeta ronahiyê ye û peywendîdarkirina wê ya bi Xwedê ra jî temsîliyeta ronahî û başiyê ye û li dijî wê daqurtandina heyvê ji hêla hûtan ve anîna tarîtiyê û xerabiyê ye.

Ji bilî dêw û hûtan çî di nav vegêranên gelêrî da çî jî di nav baweriya gelêrî da her weku formên dêwan bi navê Pîrê ku teqabulê cadûyê (pîrebok) dîke û carinan weku

Pîra Merivxwir², dîsa carinan weku Reşê Şevê/Rotê Şevê, Xapxapok, Dêlegur, Gurê Manco, Elk, Kula Stûbizengil, Meyreman, Psîka Gîrnexok, Gornepîşîk, Xermexozan hatine binavkirin û xisûsen bi taybetiyên xwe yê merivxwirî, xapandin û sêhrê hatine şayesandin (Öner, 2019, r. 74-79; Ūskan, 2017, r. 45; Evdal, 2020, r. 36,52-53). Emê van heyînan ku me weku formên dêwan bi nav kiriye, yek bi yek binirxînin û çawa weku formên dêwan tê hesabandin destnîşan bikin.

3. FORMÊN DÊWAN Û SÊHRA WAN

Sêhr û dêw û formên wan du motifên zor peywendîdar in. Ev peywendî di edebîyat û baweriya gelêrî da jî eşkere ye. Dema ku dêw bû mijar, miheqeq behsa sêhra wan jî tê kirin. Helbet gelek cure û awayên sêhrê hene ku bi rêya dêw, perî, cadû û formên wan ve tèn pêkanîn.

Stith Thompson (bnr. çapa 1955-58) di xebata xwe ya motifan da sernavê sêhrê kiriye sê beş. Di beşa yekem da qala veguherîn an jî kirasguherînê dike ku em ê di behsa kirasguhertîna da xisûsen li ser rawestînin. Thompson kirasguherînê weku ji dirûvê merivekî veguherîna merivekî din, ji dirûvê merivekî veguherîna ajelekê, ji dirûvê merivekî veguherîna eşyayekê, ji dirûvê eşyayekê veguherîna eşyayeke din dabeş dike. Ev dabeşkirin nesx, mesx, fesx û resxê tîne bîra mirovan ku di baweriya Kurdên Yarsan da kirasguherîn şîbhê vê lê bi awayên din çê dibe (bnr. Vali, 2018, r. 37-44).

Ji bilî kirasguherînê Thompson (1955-58) li motîfa sêhrê weku eşyayên sêhrî, hêz û xetereyên sêhrê du sernavên din jî zêde dike. Herwiha di motifên dêw, ajal, îmtihan û gelekên din da sêhr xuya dibe. Bi piranî cihê ku lê sêhr xuya dibe em bi dêw û formên dêwan dihesin. An jî bi destên wan ev sêhr tèn kirin. Loma dema qala formên dêwan hat kirin dê şahidatiya gelek nimûneyên sêhrê jî bê kirin di reftarên wan da. Em ê niha yek bi yek çavkanî û tesewira kevin a formên van dêwan rave bikin û digel tezahurên wan ên di folklorê Kurdî da peywendîya wan a sêhrê jî destnîşan bikin.

3.1. Veguherîn û Tesewira Dêwan

Dêw li Îrana berê Zerdeştîyê û bi taybetî li Hindistanê weku xwedawend dihatin zanîn. Herçiqas bi tesîra Zerdeştîyê li cem Îraniyan maneya wê guherîbe jî hê jî

2 Di nav Kurdan de baweriya bi pirê û hebûna wê gelek berbelav e û hema hema li her mintiqeya Kurdnişin bi gelek navên xwe tê zanîn ku li gorî Öner (2019, r. 79) ev in navên berbelav ên pirê di nav Kurdan de: “Pîra Hebhebok (Kafkas & Serhed), Pîra Kûpsiyar (Kafkas & Serhed), Pîra Sêhrê (Serhed & Cizîr), Pîresêhr (Cizîr), Pîrevok (Serhed & Êlih), Pîrebok (Semsûr, Bismil, Dêrika Çiyayê Mazî), Pîrhebok (Çiyayê Kurmênc), Pîrebotk (Riha), Pîra Merivxwir (Behdînan&Kolik), Pîrelk (Êlih), Pîrelîk (Farqîn), Cazûbazin (Şîrnex), Pîrcadû (Ûrmiye), Pîra Cazû (Meraş), Pîra Finik (Zaxo), Pîrhevî (Duhok), Pîra Çenghevîr (Ûrmiye), Pîra Çenghesin (Ûrmiye), Pîra Malxur (Kurdên Enqereyê), Pîrhevîr (Colemêrg), Pîretewt (Zaxo), Pîrepisk (Serhed), Pîra Sêhrê ya Kûpsiyar (Kafkas)”

li cem Hindûyan, “Deva” di maneya Xweda de, li cem Yewnaniyan navê Xwedayê mezin “Zeus”, li cem Latînan “Deus”, li cem Fransîyan “Diea” ji heman kokê ne. Jixwe tê gotin ku mirovahî bi giştî di ewilîya xwe da baweriya cadûyî diheband. Heta feylesofê Fransî Auguste Comte tekamula fikirî ya beşerî dabeşî sê merheleyan dike ku merheleya yekem weku teolojîk bi nav dike. Li gorî wî di vê merheleyê da însan li beramberî siruştê bê hêz û cahil bû, gelek tişt bo wan lahûtî bûn. Loma bêtir xwe dispartin sêhrê, stêrkperestiyê û her tiştê ku bo wan sir û raz bû (Xusrevîyan, 2007, r. 47-48; Şerîfîyan & Etûnî, 1392, r. 80; Rençber, 2020, r. 6). Îcar xisûsen piştî ku Zerdeştî li nav Îranîyan belav dibe, dêw weku mexlûqên ehrîmenî tên nixandî ku dibin sebebê nebaşî, nexweşî û xapandinan. Esil li gorî îtiqada Zerdeştîyê Ehûra Mezda û Ehrîmen ji esilê pak bûn û paşê Ehrîmen her ku çû teslîmê xerabiyê bû û bû dijberê Ehûra Mezda. Weku îşareta vê yekê tê gotin ku di Gatayên Avestayê da ku metnên ewil ên Avestayê ne, bi gotareke hişk û xeşîm qala dêwan nedihat kirin û bi demê ra ew gotar veguherî xeşîmîyê (Rençber, 2020, r. 3). Em îroj herçiqas di nav baweriya gelêrî û edebiyata gelêrî da hin tezahurên berî Zerdeştîyê bibînin jî bi piranî teswîr, fikir û bawerîya li ser dêwan di bin tesîra Zerdeştîyê da maye.

Îcar çawa dîn û baweriya Mezda weku “Mezdyesna” dihat binavkirin, li muqabilî wî jî dîn û bawerîya bi Ehrîmen weku “Dêwyesna” hatiye binavkirin. Heta di qismê fiqhê yê Avestayê da beşek heye bi navê “Vendîdad” e ku ew bi vî şikilî hatiye formulekirin: Vidaevadata (Veydeywdat). Vey+daeva+data (vey: cidahî û dûr, daeva: dêw, data: pergala, qanûn) bi maneya qanûna dij dêw tê zanîn (Rençber, 2020, r. 4-6; Dustxah, 2021, r. 390) ku îroj hê jî “dad” di kurdî da bi maneya maf, edalet û qanûnê tê gotin. Ji ber ku her tiştê ji Ehrîmenî hatiye bi dêwan şênber kirine, li beramberî hêz û mexlûqên Ehûrayî yên weku emşaspendan hergav qala çend cure û navên dêwan hatiye kirin. Di serî da li dijî heft emşaspendên Ehûreyî heft cureyên dêwan di desteya ewil a Ehrîmenî da wiha hatiye rêzkirin (Dustxah, 1992, r. 18-21; Rençber, 2020, r. 4):

1. Kemarîkan: Serekê dêwên mayî ye. Ehrîmen ew afirand û bi saya wî xerabiyê li dinyayê belav kir. Ev dêwên li jêr di bin destê wî da ne.

1.a. Ekmene: Li dijî Behmen (Vohûmend) e. Mezherê zîştî, nepakî, kuştin û nîfaqê ye.

1.b. Indre: Li dijî Ordîbeheşt e û navê xwedevandekî dêrîn ê Îranî ye. Ji hîlekarî, xapînerî, revandin û windakirina mirovan berpîrsiyar e.

1.c. Surve an Serve: Li dijî Şehrîver e û navê xwedevandekî dêrîn ê Îranî ye. Mezherê sistî û bêduzenîyê ye. Dêwê fitne û îzdihamê ye.

1.d. Naewingehî Sîya: Li dijî Spendarmez e. Mezherê tirs û xofê, bêbextî, nafermanî û tuxyanê ye.

1.e. Teurvî: Li dijî Xordad e. Mezherê birçîbûn, tîbûn û têkçûnê ye.

1.f. Zeîrîş: Li dijî Mordad e. Şîrîkê Teurvî ye.

Carinan Dêwê Eşme yê xeşm û qehrê li vê tê zêdekirin. Ji bilî van qala du deste dêwên din tê kirin ku desteya duyem weku dêwên mezin ên bi navê Durûc, Az, Epûş û Eji Dehak hatine binavkirin ku li diji Ehûre Mezda û emşaspendên wî nepakiyê dikin. Desteya sêyem jî weku dêwên biçûk in ku hejmara wan gelek zêde ye û Ehrîmen wan di ‘emelê xwe yê xerabiye da bi kar tîne. Dîsa ji bilî van hin mexlûqên ziyankar jî weku tecesumên Ehrîmenî hatine gotin ku ev mar, ejderha, gur û mişk in (Rencber, 2020, r. 5). Di Vendîdadê Fergerda yekê da behsa hatina van dêwan dike ku çawa welatên xweş, nexweş kirin. Loma bi dorê behsa Ehrîmenê mirinê, şerxwaziyê, hîlekariyê, cadûger û gelekên din dike. Dîsa di Avestayê da dema ku qala dêwan dike qala zivistanê, sermayê, tarîyê jî dike (Dustxah, 2021, r. 393-395, 244, 116). Ji bilî wan dîsa bi navê “Xul (Ğul)” cureyeke dêwan tê destnîşankirin ku ev yên mewhûm in, nayên dîtin (Rencber, 2020, r. 9). Yanî di kurdî da ji wan ra dibêjin qeretû an jî qeretûyên şevê (Evdal, 2020, r. 53).

3.2. Formên Dêwan û Veguherîn û Tesewira Wan li cem Kurdan

Ji bo me xisûsiyetên dêwan ên weku hîlebazî, sêhrbazî, tirsandin, tarîhezî, revandina mirovan, xapandin, birçî û tîhiştin û anîna sermayê xisûsiyetên gelek muhîm in. Çimkî di nav folklorê Kurdî da hema hema ji bo her xisûsiyeteke cure û formeke dêwan hatiye danîn û ew xisûsiyet bi wê forma dêw tê zanîn. Mesela di nav Kurdan da Kula Stûbizengil, Elk, Meyreman, Xapxapok, Reşê Şevê, Rotê Şevê, Dêlegur, Gurê Manco, Xermexozan, Psîka Girnexok, Gornepişîk, Zibên, Sibat, Kabûs û baweriya li ser wan bi temamî tezahura baweriya li ser dêwan e. Niha em ê yek bi yek lê binêrin ka di nav Kurdan da ev mexlûq bi çi şikilî hatine teswîrkirin û bawerkirin.

3.2.1. Kul û Gîtên Zivistanê digel Form û Tezahurên Xwe

Kurd bawer dikin ku Kula Stûbizengil zarokan dixwe. Berî ku Kula Stûbizengil bê zaroka malê bixwe, çend êvaran li derdora wê malê bi zengilê dixwe û paşê zarokan dibe û dixwe. Loma mirov bawer dikin dema ku mirov êvaran çend caran dengê zengilê bibihîze, divê mirov mala xwe ji wir bar bike. Dîsa heke li malekê zarokeke nûbûyî hebe, divê kêlindiyekî daînin ser xanî. Çimkî dema ku Kula Stûbizengil bê zarokê bixwe dê li kêlindiyê bikeve, birîndar be û biçê (Öner, 2019, r. 77). Li vir du sê xisûsiyetên Kula Stûbizengil nîşan dide ku ew formeke dêwan e. Ewî li vir em dibînin Kula Stûbizengil merivxwîr e, zarokan direvîne û dixwe. Di gelek lêkolînan da qala merivxwiriya dêwan tê kirin (Rencber, 2020, r. 9; Dustxah, 1992, r. 19). Yek jî dîyar e ku hesin an jî li vir weku kêlendî ku amûreke hesinî ye, Kula Stûbizengilê ditirsîne, birîndar dike û zirar didê. Ev jî îşaretî tîrsa dêwan a ji hesinî dike (Şemîsa, 1387/1, r. 521). Herwiha bi piranî xuyabûna Kula Stûbizengilê êvarê, îşaretî derketina dêwan a derve ya bi şev û tarîtiyê dike (Herrenschmidt & Kellens, 1993/VI, r. 599-602). Dîsa ji ber ku karên sereke yên Kula Stûbizengil revandin û kuştina merivan e meriv dikare bibêje ku ew tezahureke dêwên Ekmene û Îndre ye.

Ji bilî Kula Stûbizengil, kul bixwe weku dêw an cin hatiye nirxandin û bawer kirin. Li gorî Kurdan Kul cin e. Aşî, Afat, Recalix û Qifîtk jî zarokên wî ne û her yek ji wan bi awayekî li mirovan dixin (Öner, 2019, r. 77). Li vir xala balkêş ew e ku Aşî û Afat du felaketên kozmogonîk in û ziyankar in weku zarokên dêwan hatine nirxandin. Bi piranî ev afat di ba û bager û tofana zivistanê da pêk tên. Weku di Avestayê da jî dibore anîna zivistanê karekî dêwan e ku ev bawerî îşaretî wir dike. Jixwe bi vê bawerîyê ra peywendîdar li bal Êzdîyan ruhê neqenc ê bi navê Sibat jî heye ku bi sermayê û surê ve girêdayî ye. Jixwe ev nav bûye navê meha herî sar a zivistanê li cem Kurdan. Li gorî Emînê Evdal (2020, r. 51):

“Bi bawerîya Êzdîyan Sibat bi çêjikên xwe ve di meha Sibatê da gund bi gund digere û li her deran sur û sermayê, nexweşiyê û mirinê belav dike. Êzdî ji bo Sibatê ji gund derxin, berê xwe didan Melekê Taûs û digotin: “Ya Melekê Taûs, tu me ji vê Sibatê xelas bikî!” Li gorî Êzdîyan dema Sibat ji gund dûr diket, bager û tofan, sur û serma nediman.”

Li vir binavkirina çêjikên Sibatê û qewirandina wan bi navê Xwedê nîşaneke xisûsîyeta dêwan e. Dîsa di nav mîtolojîya Îranî da tofan bi bager, sur û sermaya zivistanê pêk tê. Di serdema Cemşîd da Ehûremezda ji Cemşîd ra dibêje dê zivistanêke pirberf û kujer were. Divê tu “Verê”yek³ ava bikî û ji her tovên kerî û mirovan lê bicivînî, jîyan û mirovahiye biparêzî:

“Wê demê Ehûremezda ji Cem ra got: Ya Cemê Horçihir, kurê Wîwengehan! Zivistana herî xerab wê di ser cîhana estûmend ra were ku zivistaneke dijwar û kujer e. Ew zivistana herî xerab ku wê di ser cîhana estûmend ra were ku pirberf e. Berf wê li ser çiyayên herî bilind ên bi qasî bilindahiya Eridweyê bibarin. Ya Cem! Wê Îdergo Spendan ji sê aliyan ve werin: Yên ku li cihên herî tirsnak in; yên ku li ser çiyayan in û yên ku di kûrahiya gundan da ne. Nexwe tu ya Cem! Wê Verê çêke. Her yek ji çar berên wê bi qasî dirêjahiya Esprîsî çêke û tovên kerî û hêstir û mirov û kûçik û balinde û agirê sor bibe wir.” (Dustxah, 2021, r. 398-399)

Bi vî rengî baweriyên kozmogonîk û peywendîya wan a bi dêw û pîrêyan ra di nav Kurdan da berbelav in. Li gorî Sadiq Ūskan (2017, r. 44-45) yek ji wan bûyerên kozmogonîk Qereçarşem/Zîp e ku çarşema ewil a meha Adarê ye. Qereçarşem sar û bêyom e. Ji bo ku belayek neyê serê mirovan rîtuêlên cuda tên kirin. Herwiha li gorî berhevkarîya Ūskan xelk wiha bawer dike:

“Di qereçarşemê da bela diniquçîne mirovan û wan bi ser hev da dehf dide. Ji ber ku di 10ê Adarê da pîrê diçe mala bavê xwe û heta piştî hefteyekê vegere mala xwe, li her derê welêt dibe bêyomî. Divê heta ku pîrê vegere malê, her kes li xwe miqate be û kesek ji xwe ra teşqeleyekê dernexe.” (Ūskan, 2017, r. 45)

3 Verê: Bêjejeke Avestayî ye. Maneya wê “çaleke çargoşe” ye.

Bi heman rengî li hêla Serheda bakurê Kurdistanê ji bo Qereçerşemê bawerîyeke nêzîkî ya li jor heye. Tilîdurdum pîreke encûz e. Ew çarşema ewil a Adarê diçe mala bavê xwe zeyî heya çarşema din, di vê navberê da sir û serma û xetereyên mezin hene. Wextê ku tê mala xwe, mala bavê wî kurmîk û kêzikan weku zeyî didinê. Yanî bi xwe ra hewayaya nerm tîne, ruh dikeve erdê û paşê dinya sayî dibe (Subaşı, 2021). Li vir pîra encûz an jî Tilîdurdum belasebeb xuya nabin. Çimkî wisa tê bawerkirin ku serma, tarîti û xetere ji ber dêw û pîran an jî ruhên xerab çê dibin.

Dîsa amaje bi xetere û bêyomîya hewayaya sar di nav Kurdan da wiha tê gotin:

“Orta Xaç û Xidirnebî,
kî ji mala xwe derê
dê jina wî bimîne jinebî!” (Subaşı, 2021)

Li vir îşaretî mirin û jîdestdana jiyânî ya mirovî dike ku mimkûn e hewayaya sar û serma di navbera Xaç û Xidirnebî (rojên dijwar ên zivistanê) da bibe sedema wî tiştî. Di vê gotinê da bêjeyên xaç û xidirnebî jî balkêş in ku yek jê temsîla Xaçparêziyê dike û ya din jî temsîla Êzîdîtiyê dike. Li gorî Elîşêr (1996, r. 204) Xaç teqabûlê 7ê Kanûna Paşî dike ku xaçê davêjine avê û li kehaneta rewşa salê dinêrin û Xidirnebî jî teqabûlê 21ê Kanûna Paşî an jî 4ê Sibate dike ku ev navber rojên herî dijwar ên zivistanê tê zanîn.

Öner (2019, r. 60) vê gotina jorê bi du guhertoyan neqil kiriye û ew destnîşan dike Xid(z)ir di heyama Xidirnebî da herî zêde diçe zîyareta malan di qilixê parsekan da. Loma li gorî bawerîya Kurdan divê meriv di wê heyamê da li mala xwe be. Lê li gorî me, ev bawerîya hatina Xidir bixwe jî weku hêzeke astengîyê ye ku pêşî li derketina derva ya mirovan bigire yan jî bi hinceteke parastina mirovan ji sir û seqemê be.

Dîsa qala gîteke din tê kirin bi navê “Gaguro” ye. Ev gît di rojeke biharê ya bi sir û serma da diqewime. Di vê gîtê da bayekî wisa bişid tê ku çermê ga digure û di serî ra derdixe. Di vê gîtê da ba û bahoz radiibe. Li gorî xelkê di meha adarê da kîjan roj wiha be gîta gaguro ew roj e. Vê rojê mirov dikevin tirs û fikaran, dinya kerr dibe. Rojeke bi xof e. Dinya ji nişkê ve vediguhere xezebê û bi ser mirovan da tê (Ûskan, 2017, r. 60).

Bêguman ev bawerî ji pevçûna di navbera Ehûre û Ehrîmen xalî nîne. Ehûre dixwaze dinyayê xweş bike bo mirovan û Ehrîmen jî bi dêw û mexlûqên xwe yên ehrîmenî dixwaze wê xweşiyê têk bibe. Îcar di vir da mexlûqên weku Pîra Encûz, Tilîdurdum û hwd. di nav çanda Kurdan da xuya dibin ku li gorî me her yek ji wan formeke dêwan e.

Herwiha Recalix û Qitîtk du nexweşî û afatên pergalexerabker in ku weku tezahura dêwê pergalexerabker Surve ne. Heta di nav Kurdan da ji bo zarokên nehs, nehewyayî, şûm û azarde dibêjin: “Tu dibêjî qey Qitîtkê Kulê ye.” (Subaşı, 2021)

3.2.2. Elk û Meyreman û Kabûs

Du formên din ên dêwan di nav Kurdan da bi navê “Elk” û “Meyreman” tê zanîn. Ew bi piranî xetereya li ser rizq û canê mirovî ne. Bi piranî dikevin hundurê însanan û yan nava wan dixwin an jî rizqê wan dixwin. Li gorî berhevkarîya Nihat Öner (2019, r. 74-76) Kurd bawer dikin ku meyreman tê û hundirê jinên nûwelidî hildide û wan dîkujê. Bi heman rengî ew bawer dikin ku elka birçî zirarê nade mirovan, lê dikeve hundurê wan xwarina ku dikeve zikê wan dixwe. Loma li ser kesê ku dixwe û têr nabe dibêjin qey elka birçî ketiye hundurê te. Li gorî baweriyekê jî meyreman dibe pirç û bi rêya av û xwarinê dikeve hundurê jinên nûwelidî. Dîsa elk û meyreman ji hespên bedew gelek hez dikin û êvaran tên li hespan siwar dibin, wan dibehcînin an jî tiştên xerab tînin serê wan. Herweha tê bawerkirin ku meriv derzîyekê di laşê elk û meyremanê da biçikîne, ew heya heyayê dibin berdestiyê mirovan heya ku meriv wê derzîyê ji laşê wan dernexe. Heke derzî, sinceq û fîrketanek li ser jina nûwelidî tunebe, elk û meyreman dikarin werin hundurê wê bibin û wê bikujin. Yek jî heke mirov karibin elk û meyreman bikin berdestiyên xwe, wê çaxê elk û meyreman destên xwe bidine çî bereket pê dikeve. Dîsa kesê ku elk û meyremanekê bigire gelekî zengîn dibe. Weku din tê bawerkirin ku elk û meyreman dikarin zarokan bixapînin û bi wan derziya di laşê xwe da bidin derxistin. Li gorî baweriyê mirovan porê elkê gijik û neynûkên wê dirêj in û her du memikên wê bi erdê ra dikişin û loma memikê rastê davêje ser milê çepê, memikê çepê davêje ser milê rastê û wisa dimeşe.

Ji bilî meyremanê elk û kabûs jî di heman fonksiyonê da dişibin hev ku ew jî derketina li ser canê mirovan e. Tê bawerkirin ku elk bi şevê di xewê da derkeve ser kê, xwîna wî dicemidîne û ew nikare xwe bilivîne. Li gorî Emînê Evdal (2020, r. 50-51) ruhekî neqenc ê din ku Êzdî pê bawer dikin, kâbûs e ku hem bi rojan û hem jî bi şevan wî hewl dida ku merivan bixeniqîne. Ji bo xelasiya ji kâbus jî bizarkirina navê Melekê Taûs bû. Herwiha pir balkêş e dema ku Ehmedê Xanî qala Beko dike wî dişibîne dêw û îblîs û mexlûqên muzir ku di nav wan mexlûqan da bi navê kabûs dêwekî wiha bi nav kiriye:

“Bedçihre ji rengê dêwê kabûs

Bedfê'l û stîzekar û salûs” (Cihanî, 2013, r. 467)

Xanî li vir rûyê Beko dişibîne rûyê Dêwê Kabûs ku meriv ji vir tê digehe ku kabûs weku mexlûqekî şênber hatiye nirxandin. Herwiha kirinên xerab, şerûdî û durûtî jî weku çend xisûsiyetên Dêwê Kabûs di teşbîha Beko da destnîşan kiriye ku ev taybetî çendekên sereke yên dêwan in.

Di serî da divê meriv destnîşan bike ku dêwên weku elk û meyreman du tezahurên dêwên ehrîmenî yên bi navê Teurvî û Zeîrîş in. Ji ber ku êrîşkarê rasterast ê li ser rizqê mirovan, birçîbûn û tîbûnê ne. Heta Emînê Evdal (2020, r. 50) jî destnîşan dike ku li cem Êzdiyan bawer dikirin elk bikeve nav zikê merivan, ew meriv dê bibin kesên

bêhude, çavbirçî û zikreş. Loma kontrolkirina van her du dêwan jî li cem xelkî bûye cihê wê baweriyê ku dê însan zengîn bibin û bereketê bikeve nav malên wan. Di eslê xwe da zengînbûn û bereket du sifetên li dijî çavbirçîtî û zikreşî û bêhudebûnê ne.

Herwiha xapandina wan a zarokan, nêzîknebûna wan li cihê ku hesin lê heye, mirovxwirîya wan, tevgera wan a êvarê, kuştina zindîweran xisûsiyetên dêwan bûn ku di elk û meyremanê da jî xuya ne. Ji bilî van xisûsiyetan porê wan ê gijik û neynûkên wan ên dirêj xisûsiyeteke din a dêwan e (Şemîsa, 1387/1, r. 523-524) ku di wan da jî heye. Weku din rêyeke din a xweparastina ji dêwan jî gotina navê Xwedê ye (Şerîfîyan & Etûnî, 1392, r. 96-97; Şemîsa, 1387/1, r. 521) ku ev di nav bawerîya Kurdan da ji bo dûrxistina ji xwe ya elk û kabûsan hatiye bikaranîn.

Xaleke balkêş a din a di nav Kurdên Êzdî da bawerîya bi ruhê qenc e ku yek ji wan bi navê Brahîm Xelîl e û ew sifreya malê ji destdirêjîyên ruhên neqenc diparêze (Evdal, 2020, r. 47-48). Ew temsîlkarê bereketê ye ku em dikarin bibêjin li dijberî elk û meyremanê ferîşteyê emanê ye. Loma Kurd gelek caran bi gotinên wek “Bila duaya Brahîm Xelîl li vê sifreyê be.” û “Bereketa Brahîm Xelîl di vê malê da be.” emana xwe digihîne wê. Herwekî ev jî rêbazeke xweparastinê ya ji dêwên xerab e.

3.2.3. Xapxapok û Xermexozan

Formeke din a dêwan xapxapok û xermexozan e. Xermexozan zarokên biçûk direvîne û dibe. Xapxapok zarokên tenê li çolê mayî dixapîne, dibe di geliyan da davêje yan jî dibehêcîne. Li gorî bawerîyan ew dikeve dirûvê dêya zarokan û gazî wan dike. Zarok çiqasî nêzîkî xapxapokê dibin, ew ewqas ji wan dûr dikeve (Öner, 2019, r. 74, 79). Bi heman rengî di nav Kurdên Êzdî da jî ruhekî neqenc heye ku zarokan dixapîne, wan didize, bi wan ra dilîze, direqîse, şa dibe û paşê wan vedigerîne mala wan. Ji wan zarokên windayî ra jî “cinebrî” hatiye gotin (Evdal, 2020, r. 50). Li vir ji bilî xapandin, revandin, kuştinê du xisûsiyetên din ên dêwan xuya dibe. Yek jê dirûvguhertin e ku ev weku sêhra dêwan tê nixrandin (Setarî & Xusrewî, 1396, r. 20-21; Şerîfîyan & Etûnî, 1392, r. 89). Ya din jî mewhûmbûna wan e an jî nexuyabûn û xweveşartin ango qeretûbûna wan e (Rencher, 2020, r. 9).

3.2.4. Tarîtî û Reşê Şevê Weku Mewhûmekê

Formeke din a dêwan Reşê Şevê an Rotê Şevê ye. Bêguman ev ji tarîtîyê, şevê, reşetarîyê û karîgerîya wan a li ser mirovan xalî nîne ku bi taybetî jî wê navê wergirtine an jî bi piranî bi şevê tên hîskirin û dîtin. Herwiha derketina dêwan a bi şevan ji warên xwe û xuyabûn û hîskirina Reşê Şevê bi şevan hevtemamker in. Evdal (2020, r. 52) jî derketina wan a bi şevê destnîşan dike û li gorî wî Reşê Şevê cureyekî dêwan e li cem Êzdîyan ku wiha tê tarîfkirin: “Bejneke tîtal î dirêj, bejneke şîtaf û zirav lê, ku jê ra ‘Reşê Şevê’ dibêjin. Ew tenê bi şevan ji warên xwe; ji bin keviran, zinaran, çîyayan û şikeftan dertên. Bedena wan bi temamî reş e, ji bo vê yekê jî ji wan ra dibêjin ‘Reşên Şevê’. Ew wisa bilind in ku serê wan xuya nabe. Kesê ku Reşê Şevê

didît gerek li ber pante bida û jê hêvî bikira ku zirarê nede wî.” Xuyana wan a bi şevê an jî piştî qulibîna rojê di nav baweriyên gelêrî yê Kurdan da berbelav e (Öner, 2019, r. 76). Ji bilî vê taybetiya Reşê Şevê, ketina wan a di nav ruhê ajelan da jî taybetiyeke din e. Li cem Kurdên Êzîdî hin ruh naçin ezmanan, di gornê de, di binê erdê da dimînin paşê derdikevin dikevin nav laşê heywanan û dibin Reşê Şevê û li ser erdê dijîn (Evdal, 2020, r. 36). Bi heman rengî baweriyeke din di nav Kurdan da heye ku Reşê Şevê dikeve dirûvê rovîyan û bi mirovan ra dilîze. Herwiha herçiqas li ser şikil û qilafetê Reşê Şevê hin teswîr hatibin kirin jî em dibînin ku bêhtir nêzî teswîrên qeretûyan in û ne tam zelal in. Ev yek jî fikira Reşê Şevê ya weku dêwên “Xul/Ĝul” tîne bîra meriv ku ew weku qeretûyan dîyar dibin, xwe didin hîskirin û tirsê dixin dilê mirovan. Çimkî li cem Kurdan wisa tê bawer kirin ku tu hêzek nikare bi wan. Yan divê mirov li hemberî wan pante bide an jî dema ku li meriv xuya bûn meriv dê bibêje “ji te natirsim” û wisa jê xelas bibe (Öner, 2019, r. 77; Evdal, 2020, r. 36).

3.2.5. Hin Ajelên Dirinde û Ziyankar û Tesewira li ser Wan

Me berê behs kiribû dema ku di Avestayê da qala hêz û mexlûqên Ehrîmenî tê kirin qala hin ajelan jî tê kirin ku yek ji van gur bû. Peywendîya gur û dêwan jî xaleke behskirî ye. Di nav Kurdan da jî Gurê Manco û Dêlegur du mexlûqên tirsnak, ziyankar û xapînok in ku dîsa bi şev li piyaseyê ne. Hem Gurê Manco hem jî Dêlegur li gorî bawerîya Kurdan dikarin bikevin dirûvên mirovan an jî wek mirovan rabin ser du pêyên xwe û bimeşin. Jixwe Gurê Manco yek ji wan mexlûqan e ku tirsê dixê bîra Kurdan û xisûsen însûreke tehdîdê ya li ser zarokên şûm û nehewiyayî ye.

Dîsa mexlûqeke bi navê Gorneb(p)aş an Psîka Girnexok an jî Gornepişîk û Gorşen weku ruhekî neqenc an jî formeke dêwan tê hesibandin li cem Kurdan. Ajeleke şîbhê werşeqê (ji malbata pisîkan) tê hesibandin ku dikeve nav gornan û meytê miriyan didize an dixwe. An jî weku vampîr û ajelekê hatiye pênasekirin ku tirsê li cem mirovan çê dike (Chyet, 2003, r. 220). Emînê Evdal (2020, r. 47, 53) bi du awayan behsa vê kiriye yek jê Êzîdî di wê baweriyê da bûne ku ruhên qenc ên di nav stêrên malê da dema ku xetere û êrîşekê li dijî malê dîtine ketine dirûvê gornepişîkan da ku dijmin û neyaran bitirsînin. Awayê duyem jî li cem Êzîdîyan kirasguherîna ruhan heye ku ruhên kesên çîqûs, xêrnexwaz piştî mirinê dikevin qilixên heywanan û merivan ditirsînin ku ji van ruhberan ra Gornepişîk gotine. Gornepişîk weku qeretûyan jî xuya dibin û dikevin dilqê rovîyan an pisîkan ku Öner (2019, r. 79) jî balê kêşaye ser vê xisûsiyeta wan û weku Pisîka Girnexok bi nav kiriye. Li vir tirsandin û merivxwirî di xisûsiyetên sereke yê dêwan in ku di pênaseya gornepaş da yê herî zal in.

3.2.6. Zibên an Zebanî

Zibên ruhekî neqenc ê din e ku li cem Kurdên Êzîdî weku ruhê herî kirêt û pîs hatiye bawerkirin ku Evdal (2020, r. 52) dibêje ew weku Sîklopên Yûnanan di jora enîya wan da çavekî mezin heye û mirovan di dojhê da dikutin û dizêrînin. Navê Zibên

pir nêzîkê Zebanî ye û heta mimkûn e formeke wê ya bi Kurdî be. Çimkî li gorî baweriya Îslamê jî di sûreya Alakê di ayeta 18an da behsa wan kiriye bi navê ferîşteyên ezabê. Dema meriv her du pênaseyan berawird dike nêzîkatîya wan eşkere dibe. Xisûsiyeta yekçavîbûna wan herçiqas di baweriya Îslamê da tunebe jî tê bawer kirin ku ew mexlûqên tirsnaq in.

3.2.7. Perî û Pîrê digel Xisûsiyetên Xwe di nav Folklorê Kurdî da

Çi di nav baweriya gelêrî da çi jî di nav vegêrana gelêrî da yek ji wan formên dêwan ên ku herî zêde xuya ne Pîrê anku Pîra Cadû û Perî ne. Ev her du mexlûq jî bi sêhr, efsûn û cadûgeriyê tên nasîn. Dilqûherandina wan a bi awayekî sêhrî xisûsiyeta wan a herî berbiçav e. Temayuleke giştî di wê baweriyê da ye ku Pîra Cadû cureyekî perîyan e. Cureyê perîyan ê ku xerabiyê dike. Temayuleke din a di nav lêkolîneran da ew e ku berî Zerdeştîyê (Mezdyesna) ew mexlûqên xweşik, baş û pîroz dihatin zanîn. Lê piştî Zerdeştîyê ew weku hevalên dêwan an jî cureyeke dêwan an jî jinên dêwan hatin nixandî (Serkaratî, 1350, r. 1-2; Şerîfîyan & Etûnî, 1392, r. 79-83; Setarî & Xusrewî, 1394, r. 115-118; Şemsayî, 1395, r. 5-8). Di Fergêda Yekem a Vendîdada Avestayê da jî wiha behsa afirandina perî û cadûyan a ji hêla Ehrîmen tê kirin ku amaje bi xerabîya wan e:

“Heftemîn war û welatê qenc ê ku min –Ehûramezda- çêkiriye, Weêye Kêrêteya sîberxerab bû. Wê demê Ehrîmenê mirinê hat û bi şerxwaziya xwe perîya Xnesey Tî afirand û tevî Gerştasp bû. Yazdehemîn war û welatê qenc ê ku min –Ehûremezda- çêkiriye Hêrmend bû. Wê demê Ehrîmenê mirinê hat û bi şerxwaziya xwe cadûya ziyankar a cadûgeran afirand. Ê sîrişta cadûyê wiha çêdibe: bi riya temaşekirina efsûnî. Nexwe her dema ku cadû gavan pêşve bavêje û bi efsûn biqîre, pîraniya karên kujer ên cadûyî bi pêş ve diçin...” (Dustxah, 2021, r. 394-395)

Dem a meriv bala xwe dide çanda devkî û vegêrana gelêrî, meriv hem rastî formên wan ên xerab hem jî formên wan ên baş tê. Xisûsen di Kurdî da digel perîyan formên baş ên Pîrê jî xuyane. Ev dîmena di çanda devkî da wisa hatiye nixandî ku herçiqas bi ayîna Zerdeştîyê fikira li ser wan berev xerabiyê ve guherîbe jî di nav gel da fikira başiya wan xisûsen di vegêranan da xwe mihafaze kiriye û weku hafîzeyeke kolektîf heya roja me hatiye neqîl kirin. Loma cadû an jî pîrê weku cadûya spî û cadûya reş di temsîla baş û xerabiyê da ji hev hatiye qetandin (Şerîfîyan & Etûnî, 1392, r. 82). Helbet ev heyîn di nav çanda devkî da bi çend xisûsiyetan xuya dibin ku em ê niha yek bi yek qala wan bikin û bi mînakên Kurdî rave bikin. Lê divê em di serî da bibêjin ku perî û pîrê yan jî pîra cadû di nav çanda devkî da ji hev cuda bûne û weku du heyînen cihê tên teswîr kirin û behskirin. Digel vê cudabûnê jî hin xisûsiyetên wan ên hevpar hene ku di nav vegêran û baweriyên gelêrî da derbas dibin. Li vir em ê behsa xisûsiyetên wan ên hevpar bikin û temsîla wan a di folklorê Kurdî da nîşan bidin.

A) Peywendîya Perî û Pîrê digel Avê

Taybetîya ewil peywendîya cadû û perîyan bi avê ra û jiyana wan a li cihên avî û qeraxên çem û kanîyan e. Peydabûna wan a li rex û peravan nîşana zayîn, dahênerî, bereket, mehsûlat û salekî baş an jî ayenedeeyeke baş e (Serkaratî, 1350, r. 18-19). Di zargotina Kurdî da dema ku perî li ser kanî û çeman xuya dibin bêtir di maneya qalkirî ya başiyê da ye. Lê dema ku pîrê, pîra cadû, pîra merivxwir li ser kanîyan xuya dibin bêtir ji bo xerabî, şer û zirardayîne ye. Em di hin vegêranan da dibînin pîra ku li ser kanîyekî di baxekî da rastî leheng tê weku jina dêw tê nasandin ku ev, fikira perî jinên dêwan bûne, tîne bîra mirovî. Herwiha nîşanek e ji dêwbûna perî û pîra cadû helbet. Di şaxeke çîrokên Mîrze Mihemed da li ser kanîyê pîra ku tê cem Mîrze Mihemed hem jina dêw e hem jî dixwaze alîkariya Mîrze Mihemed bike:

“Mîrza Mihemed hespê xwe sîyar dibe rê dikeve. Berê xwe dide vî kesenî lê dinêre erdeke reş, bircaka reş, avaka reş. Hespê xwe peya dibe diçe ser kanîyê, ser çavê xwe dişo peşkek ava xwe dixwe, desmêj digre du rikat sinnet dike vedileze pal dide. Jina dêw lê dinêre ser kanîyê benî însanek pal dide. Dêje vallehî xwedê ev ecele vî hatîye, dêw niha lê bihese pirtike vî mezin guhe vî bimine. Radibe jê ra hinek xwarin hazir dike, hinek pere dide ser sênîyê hildide dibe. Lê dinêre paldayî ye paşva pîyê xwe penîya Mîrza Mihemed dixê.” (Demir, 2021, r. 220)

Jina dêw hem li ser kanîyê peyda dibe, hem qenciya leheng difikire. Ev qencî parastina ayendeya leheng e, herwiha di dewama çîrokê da jina dêw bi Mîrze Mihemed ra dizewice ku ev jî nîşana zayîn û dahênerîyê ye ku li ser kanîyekê bi metafora avê dest pê kiriye. Li vir ji pîra bedkar zêdetir temsîla pîra qencîkar heye ku dîyar e ev tezahura bawerîya berî Zerdestîyê ye ya di nav Kurdan da. Berevajî vê di şaxeke din a Mîrze Mihemed da jî pîrê weku pîra merivxwir tê şayesandin û li ser kanîyekê dertê pêşîya Mîrze Mihemed bi nêta bedkariyê:

“Mîrze Mihemed pezê xwe dide pêşîya xwe û ber bi Mêrge Sorê ve diçe. Dema ku tê digîhe Mêrge Sorê, dêna xwe didê kanîyek nav mêrgê da ye û sipîndarek jî ber da hêşîn bûye. Pezê xwe dibe ser kanîyê av dide, paşê dide pişte rojê. Mîhekî digire, şîrê wî didoşê vedixwe. Şîrê zêde mayî jî ber binê darê da dike. Binê sîha sipîndarê da rudinê. Dinêre Pîra Mirovxare por gevel, bihêrs dur ve tê û agir ber pozê wî davêje. Tê nêzîk dibe, dibêje Mîrze Mihemed: “Ez te asîmana digeriyam, tu rûyê erdê destê min ketî! Bavê te jî mîna te kir, pezê xwe anî nav mêrga min, min lêda her du çavên wî derxis û ew kor kir. Îcar jî dor hatiye te!” (Demir, 2021, r. 130-131)

Di vê şaxa jor da jî pîra merivxwir weku cadûya bedkar xuyaye ku qesda can û jiyana leheng dike. Herçiqas xuyana perîyan û jinên dêw di qesda perîyan da li ser kanîyan di maneya zayîn, bereket û mehsûlatê da be, berevajî wan xuyana pîra cadûyî ya bedkar li ser kanîyan bi qesda bêberî, xela û têkbirinê da ye. Heta dema

ku meriv xwendineke psîkanalîtîk bike, pîrbûn û bêberîya zayendî, ciwanbûn û barberîya zayînî di metafora kanî, av, perî û pîrê da mimkûn e xwe nîşan bide.

Dîsa di serî da di piranîya vegêranên *Memê Alan* da û herwiha di gelek vegêranên din ên gelêrî da perî yan jî bi navekî xwe yê din horî yan jî qîz û keçên ciwan li ser kanîyan rastî lehengan tên (Attu, 2013, r. 78-79). Di varyanta Roger Lescot (1942, r. 19-20) a *Memê Alan* da ev perî weku qîzên Padişahê Perîyan bi navê Tavbano, Stêrbano û Heyvbano hatine binavkirin û li ser Kaniya Gulan biryara pênasandina Mem û Zînê didin. Bêguman navê tav, hîv û stêr ku sê heyînên herî birqonek û cazîb in ji ber xweşikî û zerefeta perîyan û baweriya pê hatine danîn. Li ser Kaniya Gulan biryardayîna ayendeya du kesan (Mem û Zîn) û ji hêla ciwanî û xweşikiyê ve pesi-nandina Zînê dîsa îşaretî xisûsiyeta perîyan bi avê ra ye.

Digel ku gelek mînakên xuyana perîyan li ser avê hene em ê bêyî ku dirêj bikin li vir mînakeke din jî nîşan bidin ku yan bi şikilê kevokan an bi şikilê beq û masîyan an jî rasterast weku qîzên ciwan û rût û tazî li ser kanîyekî û çemekî di nav avekê da ne ew perî. Di vê mînaka jêr da weku sê kevotkan dixuyên:

“Eva herd xorta da ser rê, lêdan hatne mala xu, şuxule xu. Dîna xu dayê: bû p’iriniya sê kevotka hatne serê darekê danîn. Yekê gote yekê, go: ‘Xûşkê, hercar em dihatne van dera, eva baxê Fenera-xanimê ye. Go, em dihatne ser vê kaniyê, me ser ç’e’vê xu dişûşt, em dik’etne avê, eva çi merî ye, merîkî kor e hatiye vira?’ Ya dinê go: ‘Ha xûşkê, go, tu nizanî, eva Mîrze Me’mûd e, Go, Xatûn Meymûn k’ete dêst, dêya wî xêrê nebîne, libsê wê şewitand. Xatûn Meymûn reviya. Go, pey qaçaxa jina xu k’etiyê digere. Diya wî ye oxreş pê ra hat, çûne k’oç’ka Babir, Babir ra rabû-rûnist, pêçiyê wî girêdan, Babir ç’e’vê wî deranîn, go, ç’e’vê wî jî wê cêvê da nin. Bazirganbaşîkî hat ji bîre derxist anî hat t’esmîlî xûşka wî kir. Ev Fenere xanim, go, bûne xûşk birê hev. Lê xûşk birane usan in, qe xûşk birê rastî jî mîna wan nînin.’ Lê go ‘îja çawa be?’ Xûşkê go: ‘Em qencê xudê ne. Em hatine bik’evne avê, wekî ewî camêr vira ye emê çawa bikevne avê? Emê gazî Xudê kin, dia’ bikin û emê bifirin. Sê p’erê ji p’erê me bik’evin, bira ç’e’vê xu derxe têxe kaniyê, avê da bişû û têke dewsa çavê xu. Hersê p’erkê me avê da ne bide serç’e’vê xu, ç’e’vê wê yê sax bin.’ (Celîl & Celîl, 1978/II, r. 300-301)

Di vê şaxa bi navê *Meymûn Xanim* da ku şaxeke çîrokên Mîrze Mihemed e, sê kevotk li ser kanîyekî rastî Mîrze Mihemed tên. Ew weku qencên Xwedê tên şayesandin û ji bo başî û pakiya leheng di nav hewlekê da ne. Herwiha balkêş e ku perikên wan sebeba şifayê ne ku pîra cadû bi saya efsûn û sêhra xwe weku şifabexş hatiye bawer-kirin (Demavendî, 1379, r. 135-153) û dîsa Teyrê Sîmir û şifabexşî û perikên wê li vir tê bîra mirovî. Qesda wan a li ser kanîyê xwelêxistina avê ye. Di guhertoyên din da jî bi piranî dema xwe li avê dixin postên li ser xwe derdixin û vediguherin keçeke ciwan û xweşik. Dîsa li vir keçîka ciwan temsîla barberî, dahênerî û bereketê dike.

B) Peywendîya Perî û Pîrê digel Qesr û Qonaxan

Taybetîyeke din a cadû û perîyan jiyana wan a li qesr û qonaxên efsûnî, xweşik û mezin e. Ev qesr û qonax pîr mezin in, bi zêr û zîv xemilandî ne û efsûnî ne û di derbekê da ji holê radibin (Setarî & Xusrewî, 1396, r. 16-18). Di nav vegêrana gelêrî ya Kurdî da em ji pîra cadû bêtir perî û qîzên ciwan anku keçperîyan di qesr û qonaxên biîhtîşam da dibînin. Di çîroka *Eliyê Bitenê* da dema ku Elî nêzî koşkekê dibe ew koşk wiha tê şayesandin:

“Bazirgana eyarek çêkirin, dan Elî, xatir ji hev xwestin û di riya xwe da çûn. Elî pif kirê eyarê xwe, ew berda avê, lê siwar bû û çû. Pîr çû, hindik çû gihaşte qeraxa din. Dî koşkek e, dora wê bax in, bexçe ne. Eyarê xwe di nav gulbînan da veşart û ket hundirê koşkê. Koşkeke mezin, bîst, sî ode tê da hene. Heryek bi rengêkî raxistî, balgihine etlas û qedîfe. Oda mezinê malê jî xuya ye. Tê da kulînek heyê; Elî ketê û xwe veşart. Mideyek borî, kevokî hatin, danîncanceran, pûrtên xwe ji xwe kirin, bûn pişkînsan. Ew keçperî bûn.” (Bedirxan, 2014, r. 75-76)

Li vir hem mezinbûna bi bîst sî odeyan û hem jî raxistina bi etles û qedîfeyan nîşana îhtîşama koşkê ye. Di dawîyê da jî destnîşan dike ku keçperî li wê koşkê ne.

Herwiha cihê dêw û hûtan jî dîsa weku qesr û qonaxên ser erdê yan jî bin erdê berbelav in di nav vegêrana gelêrî da. Xisûsen di qesr û qonaxên dêwan da keçikên dêwan an jî maşoqên wan dihêwirin û xwe nîşanî lehengan didin. Nêrîna ku perî jinên dêwan bûne bi vî nîşaneyê jî mimkûn e bê şîrovekirin ku çima xisûsen qîz û maşoqên dêwan li qesr û qonaxên mezin da ne. Yek ji wan vegêranan bi navê *Rostem û Kurê Wî Gurgîn* e ku tê da sê dêwên bi navê Dêwê Reş, Dêwê Sor û Dêwê Spî hene û Gurgîn diçe ber derê qesra her sê dêwan û qîzên her sê dêwan jî di qesrê da ne û Gurgîn dibînin û dil dikevinê ku çûna Gurgîn a li ber derê qesra Dêwê Reş wiha hatiye vegêran:

“Gurgîn pelewana şûr, mertalê xwe hiltîne û şeherê xwe dertê. Pîr diçe, hindik diçe, wextekê daxlî tixûbê dêwê reş dive. Gurgîn pelewana lê dinhêre, dûkî zirav ji koçik serekê dikşe. Gurgîn diçe ber darê koşkê serê. Gurgîn lê dinhêre qîzkekê serê xwe hetanî çîçika pencera derxistîye. Qîzîk Gurgîn pelewana divîne, dilekî na, bîstûpênc dilî dihebîne. Lê heyfa qîzîkê gelekî li Gurgîn tê, Gurgîn ra divêje: Tu van dera here, hê bavê min nehatîye, wê te carekê ra hûfî xwe ke.” (Cindî, 2015/VI, r. 157)

Bi pîranî qesr û qonaxên dêwan an jî mal û xaniyên pîra cadû tarî ne, dûyekî reş jê dikîşe. Ji bilî vê bi pîranî mal û xaniyên pîrê biçûk, xerabe û kevin in. Leheng tê mala wî, zêran didê, mala wî xweşiktir dibe. Mimkûn e ferqa xaniyê pîra cadû û perîyan a di vegêranên gelêrî da di peywenda xisûsiyetên ciwanî-siktî, barberî-bêberî, arezû-hîcab ên keçperî û pîra cadû da bê nirxandin. Di gelek vegêranan da xaniyê pîrê ne qesr û qonax be jî nêzî qesr û qonaxên mîr û padişahan e. Bi pîranî leheng rastî pîrê tê û wê dişîne qesra mezinê bajêr ji bo alîkarîyê.

Xisûsîyeteke din a van qesr û qonaxan ew bû ku ji nişkê va tune dibin, winda dibin. Di çîroka *Ehmed Çelebî* da piştî ku hakim ji Ehmed Çelebî dixwaze qesreke ji zêr û zîvan li ser golê jê ra çê bike, Ehmed Çelebî hewara xwe digihîne serdara periyan ku jina wî ye. Serdara periyan fermanî cinan dike û di şevêkê da qesrekê çê dikin û paşê hakim û hin kesên zordest dema ku têne qesrê serdara periyan qesrê ji nişka ve binav dike û tune dike (Bedirxan, 2014, r. 44-48). Li vir xaleke blkêş ew e ku serdara periyan avairina qesre fermanî cinan dike. Çimkî em dizanin ku xisûsîyeteke dêwan jî ew e ku dîwarlêkirinê û avahîçêkirinê da gelek hosta bûne û di dewra Cemşîd da dêw hostatiya dîwardanînê fêrî Cemşîd dikin.

C) Evîn û Arezûya Perî û Pîrê ji bo Lehengan

Eşq û dildarîya periyan a ji bo leheng û arezûkirina leheng xisûsîyeteke din e ku li cem pîra cadû jî bi awayekî din xuya dike. Ev dildarî û arezû bi xisûsîyeta veberhênanî, barberî û zayîna perîyan ra tê peywendîdarkirin ku di eslê xwe da navê “perî” jî tê wê maneyê (Serkaratî, 1350, r. 5). Ev bi du şikilan çê dibe. Yek ji wan rasterast perî dixwazin bi lehengan ra bizewicin û bigihîjêne hev û ya duyem jî bibin wesîleya gihiştina hev a leheng û dildara wî (Setarî & Xusrewî, 1396, r. 18). Em şêwaza duyem hem li cem perîyan dibînin hem jî li cem pîra cadû di vegêrana gelêrî ya Kurdî da. Xisûsen pîrê di gelek vegêranan da yan dibe wasite û alîkara leheng bo ku dildara wî bîne bigihîne yan jî carinan dibe asteng û kar dike da ku wan ji hev veqetîne.

Di gelek varyantên destana Memê Alan da em dibînin ku perî Mem û Zînê bi rêyên efsûnî digihînin hev û dixwazin ew her du hev binasin û bigihêjin hev. Heta gelek pesnê Mem û Zînê ji hêla ciwanî û xweşikahiyê ve didin. Beramberî wan perîyan Qîza Beko ku di eslê xwe da remilvan e û cadûyî ye dixwaze derkeve ser rêya Mem û wî bixapîne da ku ew û Zîna Zêdan negihêjine hev ku ew qisim wiha tê veguhastin:

“Kalo got: Gava darî ber şetê Cizîra Botan e,
 Şetî pehn û mezin e, li ser nînin kelek û darê gemiyan e,
 Ji alî din radibe dûman e,
 Kelîşo daniye qîza Bekoyê Şeytan e,
 Dixwaze ko te bixapîne bi navê Zîna Zêdan e,
 Lê tu bawer meke; ew qîza Beko Awan e.
 Bavê wê zaniye ko tuê herî bajarê Cizîrê, bi kitêba remlan e.
 Qîza xwe şande pêş te, dike te biqelibîne li gola xwîniyan e.
 Bibe sebeba serê te û Bozê Rewan e.” (Lescot, 1942, r. 70)

Herwiha di gelek vegêranên Kurdî da em dibînin ku perî, keçperî an jî keç û maşoqên dêwan mêl û arezûya dildarî û gihiştina leheng dikin. Loma li beramberî dêw alîkariya leheng dikin û di dawîya vegêranê da bi leheng ra dizewicin û serê

xwe pê ra dikin yek. Di çîroka *Eliyê Bitenê* da Esmaperî heye ku ew xanima perîyan e û Elîyê Bitenê dihebîne. Di çîroka *Ehmed Çelebî* da serdara perîyan bi Ehmed Çelebî ra serê xwe dike yek û di çîroka *Elo û Fatê* da perî maşoqa Bejinbuhust e û li dijî Bejinbuhust alîkariya Elo dike û pê ra serê xwe dike yek û jê hemle dimîne. Di çîroka *Mîrze Mihemed û Beq* da dîsa du periyên ku ji beqan vediguherin dibin keçperî bi navê Perîşan û Lerîşan ku Perîşan dibe jina Mîrze Mihemed û Lerîşan dibe baltûza wî (Bedirxan, 2014, r. 72-81, 44-48; Cindî, 2015/VI, r. 23-29, 103-111).

Pîrê di çîroka *Eliyê Bitenê* da hem alîkariya Qralê Frengistanê dike ku jê ra xanima perîyan Esmaperiyê bîne hem jî xerabîya Eliyê Bitenê dike û bi awayekî cadûyî Elî bi xew ra dike û Esmaperiyê jê direvîne. Di heman çîrokê da piştî ku birayên Elî wî ji xew şiyar dikin ew û birayên xwe lê dixin diçin welatê Qralê Frengistanê û li mala pîrê dibin mêvan û pîrê vê carê alîyê Eliyê Bitenê dike û dibe qasidê nevbeyna wî û Esmaperiyê û di dawiyê da pîrê dibe sebeb ku careke din Elî û Esmaperî bigihîjin hev. Qasidîya pîrê ya ji bo leheng ku paşê dibe sebeb leheng û dildara wî bigihêjin hev, di gelek vegêranên gelêrî yên Kurdî da xuyaye. Lê em di vegêranan da zêde nabînin ku pîrê bixwe arezûya leheng dike û dixwaze serê xwe pê ra bike yek. Heke ev yek bi rêya pîrê bibe jî bi piranî pîrê xwe bi awayekî sêhrî vediguherîne dilqê keçeke ciwan û bedew û paşê dikeve nav daxwazê wisa û jixwe bi piranî leheng bi vê yekê dihese û ew sêhr betal dibe û hevghiştin çênabe. Divê em li vir dubare êşkere bikin ku di navbeyna pîrtî û bêarezûbûn û bêberiyê da peywendîyeke gelek xurt heye ku berevajî ciwanî, barberî, zayîn û şehweta bi arezû ye li cem leheng.

Ç) *Peywendîya Perî û Pîrê bi Dilqguherandinê ra*

Dilqguhertin an jî xuyana di dilqekî din da xisûsîyeteke sereke ya perî û pîra cadûyî ye ku me di serê sernavê da behsa wê û şewazên wê kiribûn ku ev nîşaneyeke efsûnî, cadûyî û sêhrbazîya wan e. Di nav vegêranên gelêrî da perî bêtir di şikilê kevotkan da xuya dibin û paşê vediguherin keçikên bedew. Kevotk temsîla bedewî û kubarîyê ne ku mimkûn e ev îşaretî bedewiya perîyan be. Lê em carinan dibînin ku di şikilê beqan da jî xuya dibin. Mesela di çîroka *Elo û Fatê* da du keçperiyên bi navê Perîşan û Lerîşan ewil di sûretê beqan da xuya dibin û paşê vediguherin du keçikên bedew. Xuyana di dilqê beqan da jî weku berevajîkirina rewşê diyar dibe. Çimkî dema weku beq xuya dibin leheng dikeve endîşeyekê û paşê ev endîşeya leheng tê berterefkirin û dilqguherîn pêk tê.

Weku me berê jî behs jê kir dilqguherîn xisûsîyeteke sereke ya dêwan bû jî ku me mînakên wê yên di çîroka *Fenên Dêw* da êşkere kiribûn. Îcar bi heman şewazê di varyanteke çîroka *Hebika Hinarê* da, Hebika Hinarê weku keça periyên tê binavkirin û dema keçikeye mitirb a bedkar rastî wê tê û dixwaze zirarê bigihîne da ku di şûna wê da bibe jina padişah, Hebika Hinarê dilqê xwe diguherîne û pêşî dema ku keça mitirb wê ji ser darê davêje ew berî ku bikeve erdê dibe gulek li erdê şîn tê û paşê pa-

dişah wê gulê diqurtisîne û bi xwe ra dibe mal û keça mitirb a ku bûye jina padişah dixwaze padişah wê gulê ji destê xwe bavêje û dema padişah wê gulê ji destê xwe davêje gul dibe cehnîyek û pê ra keçika mitirb dixwaze padişah wê cehnîyê bikuje û berî ku padişah bi gotina keça mitirb bike, cehnî dibe darek û şîn dibe û dîsa keça mitirb nahewe û darê dibire û vê carê keçik di nav koçên darê da dibe nêkeke teşiyê û li mala pîrekê vediguhere keçikê anku Hebika Hinarê. Heke em baş bala xwe bidinê dilqguherîna Hebika Hinarê pir dişibe dilqguherîna di çîroka *Fenên Dêw* da û herwiha hem dikeve dilqê nebatan, ajelan hem jî yên mirovan ku ev jî nesx, mesx, fesx û resxê tîne bîra mirovan.

Dilqguherandinên pîra cadûyî jî bi piranî ji bo xapandina leheng an jî kesayetên din in ku exlebî ji dilqê pîra encûz derdikevin û dikevîne dilqê keçikeke xweşik an jî jineke asayî. Lê ev sêhra pîrê gelek caran xerab dibe û rûyê wê yê esil îfşa dibe ku bêguman rêyeke îfşakirinê bizarkirina navê Xwedê ye li cem pîrê ku ev rêbazeke têkbirina dêwan bû jî (Şerîfîyan & Etûnî, 1392, r. 96). Herwiha ev tesîra Zerdeştîyê ye ku ketiyê nav vegêranên gelêrî ku li gorî Zerdeştîyê mexlûqên xerab ên weku dêw, cadû û kerepû dijaminên Ehûra anku Xweda ne û dema navê yezdan dibihîzin ditirsin.

D) *Peywendîya Perî û Pîrê bi Xeybê ra*

Perî û Pîra Cadû hay ji xeybê, esrar û tiştên veşartî hene. Dikarin li ser ayendeyê bipeyivin û pêşbînîyan bikin (Setarî & Xusrewî, 1396, r. 21-22). Ev xisûsiyet nîşan dide ku baweriya bi perî û cadûyan a berî Zerdeştîyê weku Xwedawend di nav vegêranên gelêrî da berdewam e. Çimkî tenê Xweda xeybê dikare bibîne û biryar li ser bide. An jî ev xisûsiyet mimkûn e ji vê fikirê hatibe ku perî, cadû û dêw bi dizî guh didin Xweda û Xwedawendan û planên wan ên li ser ayendeyê fêr dibin.

Nimûneyên vê xisûsiyetê di nav vegêrana gelêrî ya Kurdî da berbelav e. Heta gelek caran perî û pîra cadû xwedî reml in an jî remilvan in ku ev jî peywendîdar e bi dîtina ayende û xeybê va. Di du çîrokên bi navê *Şaîsmaîl* û *Meymûn Xanim* û *Mîrze Memûd* da perî di dilqê kevokan da tên ser lehengan û bi heman rengî qala tiştên nepen, nayê zanîn û dahtûyê wiha dikin:

“Şaîsmaîl ber darekî rûniştibû, gelekî belengaz, melûl, hêsir rûniştibû. Sê kevtok hatin ser serê darê danîn. Duda yekê ra gotin: ‘Daê, ew kî ye ha belengaz bûye?’ Diya wana hilda got: ‘Lawo, xadê mala padşê xirav ke, eva kurê wî ye - Şaîsmaîl e. Seva jina wî Gulîzerê çevê wî derxistine, wekî Gulîzerê bistîne.’ Go: ‘Dae, lê em çawa bikin, wekî çevê wî sax bin, heyfa wî xortî.’ Diya wan go: ‘Lawo, go, emê duakê bikin ji xadê. Go, çevê wî çepê cêva rastê da ne, çevê wî rastê cêva çepê da ne. Herge razaye bira be xewna wîya, hergê hişyar e, bira guh bide ser, ez ê perekî xwe bavejim, bira çevê xwe têxe dewşê, ewî perê min avê hilde çevê xwe xe. Îşala çevê wî wê sax bivin. Bû pîrîniya kevtokta, kevtok çûn.’ (Cindî, 2014/1, r. 173-174)

Ji bilî vê di gelek varyantên Memê Alan da dîsa perî li ser bedewîya Mem û Zînê qise dikin ku her wekî ew razek e bo yên din. An jî Qîza Beko weku remilvanek pê dihesa ku Mem bi rê ketiye ji bo Zînê tê Cizîrê. Loma diçe ser rêya Mem da ku wî bixapîne. Yanî hêj haya tu kesî jê tune yî ew pê dizane ku ev jî xisûseyeteke cadûyî ye ji bo qîza Beko (bnr. Attî, 2013).

E) Peywendîya Perî û Pîrê bi Firînê ra

Firîn û perwaz xisûsîyeteke din a perî û pîra cadû ye. Heta hin lêkolîner navê perî bi peyva “per”a di maneya bask da nixandine ku ew weku mexlûqa şiyaperwaz pênase kirine. Pîra Cadû jî ne ku bi per û bask e, lê bi alîkariya sêhrê ji nişka ve winda dibe yan jî li tiştêkî siwar dibe û difire û ji ber çavan winda dibe (Şerîfîyan & Etûnî, 1392, r. 90-91). Ev tişt di nav vegêrana gelêrî da bêtir weku kûp, qafik û sirsûmê xuyane. Herwiha divê em xisûsîyeta dêwan a ku rê li ber wan zû diqede jî bînin bîra xwe. Dîsa veguherîna perîyan a ji bo kevotkan dîsa mimkûn e ji ber taybetîya perwazê be ku di nav vegêranên gelêrî da gelek berbelav e.

Di çîroka *Meymûn Xanim û Mîrze Memûd* da ji bo ku Meymûn Xanim û cariyên wê xwe ji bavê Mîrze Memûd xelas bikin vediguherin kevotkan û difirin û diçin. Dîsa dema ku perî tene seyra Mîrze Memûd an jî di çîrokeke din da Şaîsmaîl, ji bo şifabexşiyê perikên xwe li wir diweşînin da ku leheng wan li çavên xwe bixe û şifayê jê bibîne.

Dîsa di çîroka *Şaîsmaîl* da Pîra Hizhizî ji bo ku navbeyna Gulîzer û Şaîsmaîl xerab bike derdikeve rêwîteyê ber bi mala Gulîzerê ve û rêwîtiya xwe bi firzîna li ser sirsûmê pêk tîne:

“Pîrê bihist, wekî Gulîzer dane Şaîsmaîl. Sirsûmê pîrê hebû, merek kire qamçî, girte xwe, li sirsûmê siyar bû, li sirsûm xist, go: “Bimbarek, kê derê êla Êlbeq e tu min bivî wê derê.” Çû kêleka êlê qûmlix peya bû. Sirsûmê xwe kire nava qûmê veşart, destê tizbiê qirêj girte xwe, kete nava êlê geriya, go: “Dost-dostê xadê, ez ji hecê tîm, ez ê herime malê.” Çû derkete ber derê çadira Diya Gulîzerê, Gulîzer Diya xwe va rûniştibûn, xwe ra xever didan.” (Cindî, 2014/I, r. 152)

Di heman çîrokê da kûpê avê angî avê jî derbas dibe ku pîrê ji ser kaniyê di desta da vedigere malê û sirsûm jî dîsa amûrek e ku ji heriyê tê çêkirin weku cêr û kûpan. Herçiqas di vegêranên gelêrî yên xerbî da pîrê li gêzî/sivnîkekê siwar bibe jî xuyaye di vegêranên Kurdî û Îranî da bêtir li cêr û kûp û sirsûman siwar dibe ku Mewlana Muhe-med Bîqemî jî amaje pê kiriye (vgz. Şerîfîyan & Etûnî, 1392, r. 91). Dîsa divê em bi bîr bînin ku li cem Kurdan navê pîrê weku “Pîra Kûpsîyar” an jî “Pîra Sêhrê ya Kûpsîyar” jî tê zanîn ku ev jî nişaneyê sîyarbûna pîrê ya li kûpan e bo firînê.

Ji bilî van xisûsîyetên perî û pîrê yên ku me bi nimûneyan dayî, tîrsa ji hesinî û reva jê ya perî û pîra cadû û afirîna wan a ji agirî du xisûsîyetên wan ên din in.

Temsîla agir a hêla baş para periyân û temsîla xerab a agirî jî weku para pîra cadû be tê nixandin. Wekî din xisûsen ji bo pîra cadû taybetîyên wekî bêhna nexweş, pîrbûn û sîkbûn, sêhrbazî û tîrsa ji navê Xwedê zêde ne dûr in ji xisûsiyetên dêwan. Loma perî û pîra cadû weku formeke dêwan bîn hesabandin dê ji rastiya vegêran û baweriya gelêrî ne dûr be.

4. ENCAM

Eşkere ye ku dêw û formên wan bi rêya çanda devkî bi şikil, nav û tesewurên cuda heya îro di nav kurdan da hatiye neqilkirin. Gelek balkêş e ku herçiqas para zêde ya van mexlûqan bi nêrîna Zerdeştîyê guherîbe û tesîrê li çanda gelêrî ya Kurdî jî kiribe, qismek mane, bawerî, pênase û xisûsiyetên wan ên berî Zerdeştîyê hê jî di nav vegêran û baweriya gelêrî ya Kurdî da berdeyam e û zindî ye. Hêl û xisûsiyetên baş ên van mexlûqan nîşana vê berdewamiyê ne.

Kifş e ku li cem Kurdan dêw û formên dêwan bi gelek nav û nûçikên xwemalî Kurdî peyda ne û ji nav wan hin mexlûqên ku bi ajelan hatine binavkirin weku gur, mişk nîşana bîra hezaran sal berê ye ku bi taybetî di Avestayê da jî behsa zirar û ziyane hatiye kirin li ser navê wan ajelan.

Dîsa peywendîyên van dêw û heyînan bi siruştê re, bi hesinî re, bi alema erwan ra di nav vegêran û baweriya Kurdan da hê jî zal e. Çimkî em dibînin gelek ji van mexlûqan ji hesinî ditirsin û li cem Kurdan amûrên hesinî yên weku kêlendî, sinceq, derzî ji bo tirsandina van hatine bikaranîn û vegotin. Herweha şev, tarî û xofa wan a li ser Kurdan û peywendîya wan a bi dêw û tezahurên wan ra hema hema di her bawerî û vegêranê da eyan e ku heta navê hin ji van weku Reşê Şevê û Rotê Şevê hatiye danîn.

Karîgerîya Zerdeştîyê ya di baweriya van mexlûqan da zahf zal bûye ku bi piranî di nav vegêran û baweriyên gelêrî yên Kurdan da jî weku temsîla xerabîyê hatine nîşandan û hem jî herwekî di şerê Ehûra (Xweda) û Ehrîmen (Îblîs) da temsîlkarên Ehrîmenî bin hatine nîşandan ku ev di nav bawerî û vegêranên Ezdîyatîyê da jî xuyaye.

Hin binavkirinên dêwan ên di mîtolojiyê da yên weku Babrî Beyan/Babir, Perende, Spî, Reş, Sor di vegêrana gelêrî ya Kurdî da jî bi heman şikilî hatiye veguhastin û zêde guherîn pê çênebûye.

Xisûsiyetên dêwan ên weku tirsnak, azarde, xapînok, merivxwîrî, şevhezî, jiyan li şikeft û binerdê, tîrsa hesinî hema hema di gelek formên dêwan anku perî, pîra cadû, elk, reşê şevê, kabûs û gelekên din da jî xuyane. Jixwe ya ku li cem me wê qinyatê peyda kir ku ev mexlûq form û temsîlên dêwan in, ev hevparîya van taybetîyan a di navbera wan da bûn.

Kifş bû ku herçiqaş zanist pêş ketibe û dinya guherîbe û dinya ne dinyaya çar hezar sal berê be jî bawerîya bi dêw û temsîlên wan ên erênî yan jî neyînî hê jî bi awayekî zindî di nav xelkê da dîyar in û berdewam in. Ji vê hêlê ve folklorê Kurdî behreke pir dewlemend e.

5. ÇAVKANÎ

- Attî, H. (2013) *Lêkolîneke Folklorî li ser Destana Mem û Zînê*, Teza Çapnebûyî ya Masterê, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü.
- Bedirxan, C. A. (2014) *Çîrokbêj-Çîrokên Kurdmancî*, Stembol: Avesta.
- Celîl, O. & Celîl, C. (1978/II) *Zargotina Kurdî II*, Moskova: Naûka.
- Chaman Ara, B. (2015) *The Kurdish Sāhnāma and Its Literary and Religious Implications*, CreateSpace Independent Publishing Platform; Bilingual edition, https://www.academia.edu/12370275/The_Kurdish_Shahnama_and_its_Literary_and_Religious_Implications
- Chevalier, J. & Gheerbrant, A. (1386/2007) *Ferhengê Nimadha*, C.: 3, Tehran: Intişaratê Ceyhûn.
- Chyet, M. L. (2003) *Kurdish-English Dictionary/Ferhenga Kurmancî-Înglîzî*, New Haven and London: Yale University Press.
- Cîhanî, P. (2013) *Şîroveya Mem û Zîna Ehmedê Xanî*, Çapa Dueyem, İstanbul: Nûbihar.
- Cindî, H. (2014) *Hikyatêd Cimeata Kurda*, Berg (I), Stenbol: Rûpel.
- Cindî, H. (2014) *Hikyatêd Cimeata Kurda*, Berg (II), Stenbol: Rûpel.
- Cindî, H. (2015) *Hikyatêd Cimeata Kurda*, Berg (VI), Stenbol: Rûpel.
- Demavendî, M. (1379/2000) Cadûyê Pizişkî der Şahname, *Metnpijûhîyê Edebî*, Payîz, Şomare: 13, 135-153.
- Demir, B. (2021) *Çîrok û Motîf: Nirxandineke Binyatger li dor Çîrokên Mîrze Mihemed*, Van: Peywend.
- Dustxah, C. (2021) *Avesta: Nivîsên Olî yê Ariyan ên Herî Kevnar*, (wer.) Tahir Agûr, Stenbol: Avesta.
- Elban, Y. (2017) *Carek ji Caran Çîrçîrokên Şevbuhêrkan*, Diyarbakır: Dara.
- Eliade, M. (2001) *Mitlerin Özellikleri*, (Çev.) Sema Rifat, İstanbul: Om Yayınevi.
- Elîşêr (1996) Dem û Rojên bi Nav û Nîşan, *Rojnameya Kurmancî*, Hejmar: 19, 203-204.
- Evdal, E. (2020) *Bawermendiyên Kurdên Êzdî*, Diyarbakır: Weşanxaneya Lîs.
- Fesaî, Mensûr Restgar (1379/2000) *Ferhengê Namhayê Şahname*, c. I, Tehran: Pejûheşgahê Ilûmê Însanî.

- Herrenschmidt, C. & Kellens, J. (1993) Daiva, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VI, Fasc. 6, 599-602.
- İşler, İ. (2014) *Mîrze Mihemed û Çavreşa Qîza Mîrê Ereban*, Wan: Sîtav.
- Lescot, R. (1942) *Textes Kurdes Deuxième Partie Mamé Alan*, Beyrouth: Institut Français da Damas Collection da Textes Orientaux.
- Levi-Strauss, C. (2013) *Mit ve Anlam*, (Çev.) Gökhan Yavuz Demir, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Omidşalar, M. (2011) Dîv, *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VII, Fasc. 4, 428-431.
- Öner, N. (2016) *Mîrza Mihemed: Gurzek Çîrok ji Herêma Serhedê*, Stembol: Avesta.
- Öner, N. (2019) *Ji Binbîra Kurdan Baweriyên Gelêrî*, Diyarbakır: Wardoz.
- Rencber, M. S. (2020) Ehrîmen, Dîw, Ejdeha, Cadû ve Tilism der Hemaseî Millîyê Îran, *4th International Conference on Language, Literature, History and Civilization*, Tblisi/Georgia, 1-14.
- Sefîzade Borekeyî, S. (2021) *Nameya Serencamê yan Kelama Xezîneyê*, (wer.) Muhsîn Ozdemîr & Sabîr Ebdulahîzad, Van: Sîtav.
- Serkaratî, B. (1350/1971) Perî; Tehqîqî der Haşîyeî Ustûreşinasîyê Tetbîqî, *Mecelleî Danişkedeî Edebîyat ve ‘Ulûmî İnsaniyê Danişgahê Tebrîz*, Şomare 97-100, 1-32.
- Setarî, R. & Xusrewî, S. (1394/2015) Vîjêghayê Perî der Menzûmehayê Hemaşî pes ez Şahname, *Costarhayê Edebî Mecelleyê ‘İlmî-Pijûheşî*, Sal: 48, Şomare: 190, Payîz, 7-30.
- Setarî, R. & Xusrewî, S. (1396/2017) Berresîyê Muşebhathayê Perî ve Zenê Cadû der Menzûmehayê Hemaşî pes ez Şahname, *Metnpejûhiyê Edebî*, Sal: 21, Şomare: 74, 7-30.
- Subaşı, K. (2021) Berhevkarî, Vegêr: Zeynelabidîn Subaşı (Temen: 69 Gundê Şêbo/Milazgir) & Sabiha Subaşı (Temen: 68 Gundê Şêbo/Milazgir).
- Sûsika Simo, Evdalê Zeynikê, <https://www.youtube.com/watch?v=C8bY7D2igPQ> (28.12.2021)
- Şemîsa, S. (1387/2008) *Ferhengê Îşaratê Edebîyatê Farisî*, C.: 1, Tehran: Neşrê Mîtra.
- Şemsayî, M. (1395/2016) Caygahê Cadû, Dîw ve Perî der Şahnameî Firdewsî, *Konferansê Beynelmilelîyê Hezare Sêwom ve ‘Ulûmê İnsani*, Merkezê Tuse’yê Amûzeşhayê Newînê Îran, 1-13.
- Şerîfîyan, M. & Etûnî, B. (1392/2013) Pedîdarşinasîyê Zenê Cadû: Ba Tekye ber Şahname ve Şehriyarname, *Feslnameî Edebîyatê ‘İrfani ve Ustûreşinaxtî*, Sal: 9, Şomare: 32, 78-101.
- Thompson, S. (1955-1958) *Motif-Index of Folk-Literature: A Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-Books, and Local Legends*, (Revised and Enlarged Edition), Bloomington: Indiana University Press.

- Ûskan, S. (2017) *Payîzxêr: Li ser Salnameya Kurmancî Xebateka Folklorîk*, Diyarbakır: Wardoz.
- Vali, S. (2018) *Kurdên Yarsan: Dîrok û Mîtolojî*, (wer.) Sevda Orak Reşitoğlu, Stenbol: Avesta.
- Wikander, S. (1996) *Antolojiya Tekstên Kurdî*, İstanbul: Orfeus.
- Xusrevîyan, M. M. (1386/2007) Cadû ve Cadûgerî der Şahnameî Firdewsî, *Kitabê Mahê Edebiyat*, Şomare 116, 45-54.
- Yaheqqî, M. C. (1386/2007) *Ferhengê Esatîr ve Dastanwareha der Edebîyatê Farsî*, Tehran: Ferhengî Moasir.

Extended Abstract:

Dêw/Demons are one of the creatures that appear a lot in myths and are mentioned a lot. Dêws are often depicted as massive, fearsome, powerful and humanoid tangible beings. They are sometimes described as “xul”, fear, delusion, and abstract beings. Iranian nations, especially before Zoroastrianism, believed in Dêws as representations of goodness, gods and goddesses. Along with Zoroastrianism, Dêws were considered representatives of Ahriman. Sometimes they are called with special names, sometimes they are called with a general name “Dêw”. In addition, many beings with the same characteristics but called by different names such as fairy, witch, dragon are also mentioned. While these beings were considered as representations and manifestations of Dêws in many studies, this idea was strongly supported by examples in this study. All of these definitions, namings, beliefs and descriptions about Dêws and more have been transferred in Kurdish Folklore and have survived to the present day. In this study, we discussed Dêws and their relations with magic, their manifestations, imaginations, types and representations within the framework of Kurdish Folklore. The main basis of this study is Kurdish and Iranian myths. However, the main source of our work is the Avesta book, which is considered the holy book of Zoroastrianism. In addition, many other works in this field have formed the bibliography of our study. Our study consists of two main titles. The first part is directly related to the Dêws. In this section, Dêws and their features are defined. The Dêws imaginations of Zoroastrians in the holy book of Avesta and in Yarsani and Yezidi beliefs are shared. At the same time, the positions and appearances of these creatures with the name Dêw in Kurdish folklore have been determined. While our first title is about Dêws in general, our second title is about representations of Dêws such as Fairy, Witch, “Kula Stûbizengil”, “Elk”, “Meyreman”, “Xapxapok”, “Reşê Şevê”, “Rotê Şevê”, “Dêlegur”, “Gurê Manco”, “Xermexozan”, “Psîka Gîrnexok”, “Gornepaş”, “Zibên” and “Sibat”. In our study, along with the necessary explanations and definitions about these beings, many examples of how and in what context

they are mentioned in Kurdish folk narratives are also shared. The folkloric studies we have done within the scope of our studies and researches about Dêws consist of different sources from old works to new works. As an example, Yarsani “Kelams” and Yezidi “Qewls” were also used, the collections of Eugen Prym, Albert Socin, Roger Lescot, Celadet Bedirxan and Caucasian Kurds were also used, and the collections after 1990 were also used. No distinction was made in the context of folkloric genres. Many examples are given, from proverbs to fairy tales, legends, epics, songs and folk beliefs. As a general conclusion, we can say that Dêws and their manifestations, whether with the name Dêw or with different names, have been very vividly transferred to the present day in Kurdish folklore and without much meaning shift. Also, the interesting thing is that although there has been a change in the belief and perspective towards these creatures under the influence of Zoroastrianism, and its reflections can be seen in Kurdish folklore, the belief and perspective before Zoroastrianism has not been completely erased. Before Zoroastrianism, beliefs, definitions and features about Dêws still continue and maintain their vitality in Kurdish folk beliefs and narratives.